

NYÍRI KRISTÓF

LUDWIG WITTGENSTEIN

TARTALOM

I. A Wittgenstein-család

II. Ifjúkor

BÉCSTŐL SKJOLDENIG A NAGY HÁBORÚ "LOGIKAI-FILOZÓFIAI ÉRTEKEZÉS"

III. Válság és útkeresés

GYERMEKLÉLEKTAN ALSÓ-AUSZTRIÁBAN ÚJRA CAMBRIDGE

IV. Wittgenstein új filozófiája

ANTROPOLÓGIAI KONZERVATIVIZMUS KONZERVATIVIZMUS ÉS ZSIDÓSÁG "A KÉK ÉS BARNA KÖNYVEK" "FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK"

V. Egy boldog élet

Tájékoztató irodalom

Életrajz

I. A Wittgenstein-család

Ludwig Josef Johann Wittgenstein 1889. április 26-án született Bécsben. Atyai nagyapja, a lipcsei gyapjúkereskedő Hermann Christian (1803-1878), 1839-ben vette feleségül Fanny Figdort, egy tekintélyes, régi bécsi zsidó család leányát, akinek bakfiskori csodálói közé nem kisebb személyiség tartozott, mint a költő Franz Grillparzer.^[1] Hermann Christiant még gyermekkorában keresztelték

evangélikussá, Fanny Figdor házasságuk előtt tért szintűgy lutheránus hitre. A házaspár, gyermekeivel, 1851-ben költözött Bécsbe. Wittgenstein itt birtokügyletekkel - elhanyagolt földek vásárlásával, följavításával, majd el-, illetve bérbeadásával - kezdett foglalkozni, s komoly vagyronra tett szert. A sikeres kereskedő józansága ugyanakkor finom művészi, mindenekelőtt zenei érzékkel párosult, olyan érzékkel, melyet leszármazottai azután föltűnő mértékben örökölték. Legidősebb lánya, Anna, Brahmsnál tanult zongorázni; Clara Goldmark-tanítvány volt, Josefina pedig - ő az a Josefina Wittgenstein, akinek Hermann Nohl, 1907-ben, a *Hegels theologische Jugendschriftent* fogja majd dedikálni - Julius Stockhausentól vett órákat. A Wittgenstein gyermekekkel együtt nevelkedett Fanny Figdor unokaöccse, az 1831-ben Magyarországon született Joseph *Joachim*, a majdani híres hegedűművész - virtuozitásának alapjait Lipcsében még maga Mendelssohn vetette meg. A hegedű volt kedves hangszere a család legifjabb fiúgyermekének, Karlak (1847-1913) is. Ám túl a zene iránti lelkesedésen, Karl mindenekelőtt a technika, a műszaki tudományok iránt érdeklődött. S midőn apja, a mérnöki pályát úriemberhez méltatlannak találván, kategorikusan kizárta Karl ilyen irányú tanulmányainak lehetőségét, a hajthatatlan atya nem kevésbé határozott akaratú fia megszökött a szülői háztól, s 1865 áprilisában New Yorkba érkezett. Egyetlen poggyásza a hegedű volt. Másfél esztendőt töltött az Államokban, volt pincér és vendéglői zenész, hajókormányos, éjjeliőr, valamint a német nyelv s a matematika tanára. Amerikai élményei maradandó hatással voltak Kari Wittgensteinra - az ottani életmód és életszínvonal iránti csodálata még világosan kihallik azokból a cikkekből, melyeket később, beérkezett üzletemberként írt.^[2] Húszéves fejjel Bécsbe visszatérván, immár szülői jóváhagyással szentelhette magát a műszaki stúdióknak, melyeket azonban végül is nem mérnöként, hanem az acélüzlet világában hasznosított. Rokoni szálak révén került egy acélipari cég igazgatóságába - rendkívüli munkabírása, kitűnő ítélőképessége, s nem utolsósorban üzleti merészsége folytán gyors és látványos pályát futott be. A Prágai Vasipari Társaság vezérigazgatói tisztéig vitte, s egyáltalán: a Monarchia modern vas- és acélipara megalapozójának és vezető egyéniségének számított. Állandó, végletekig menő racionalizáció az üzemen belül; vakmerő, ám mindig sikeres tőzsdeügyletek: nem csoda, ha Wittgensteint a szociális igazságosság nevében újból és újból támadások érték. S az sem csoda, ha Karl Wittgenstein legkisebb fiában, Ludwigban, apjának karaktere és világnézete jellegzetes reakciókat hoz majd létre. Az a Karl Kraus, aki lapjában, a *Fackel*ban, újra meg újra kétségbevonja a "vas-zabáló bestia" Karl Wittgenstein szavahihetőségét^[3] - a fiatal Ludwig számára erkölcsi példaképet, etikai iránytűt jelent.

Karl Wittgenstein 1872-ben, egy muzsikáló összejövetelen ismerte meg Leopoldine Kalmust, s csakhamar feleségül vette a szerény, mindig barátságos, egyszerű lelkű, ám finom ízlésű teremtet. Anyai ágon Leopoldine a tehetős, Cilli-i (ma Celje, Jugoszlávia) Stallner-családból származott; mind a Kalmus, mind a Stallner-család nemzedékekre visszamenően római katolikus, a Kalmus-ág eredetileg zsidó. Római katolikusnak keresztelték Karl és Leopoldine kilenc gyermekét is - közülük nyolcan érték meg a felnőttkort, öt fiú és három leány.

Gazdagság és ízlés a zenei élet valóságos gyújtópontjává tette a Wittgenstein-házat. Nemcsak Joseph Joachim volt gyakori vendége a Karls-Kirche közelében épült, Alleegasse 16 alatti palotának, de rendszeresen játszott itt Johannes Brahms, a fiatal Gustav Mahler, Bruno Walter, és Pablo Casals is. A Wittgenstein-családnál lelt támaszra a vak orgonaművész és zeneszerző, Josef Labor: muzsikájának Ludwig Wittgenstein élete végéig tisztelője maradt. Avantgarde festők is szoros kapcsolatban álltak a családdal. A Szeccesszió épülete nagyrészt Karl Wittgenstein költségén létesült; Gustav Klimt 1905-ben készült festménye, a "Margarete Stonborough-Wittgenstein", a filozófus nővérét ábrázolja.

Aligha meglepő, ha ebben a rendkívüli, a munka és a művészet szellemétől olyannyira áthatott házban, különleges képességű - s különös sorsú - gyermekek nőttek föl. Hermine, a legidősebb, mesteri technikájú festővé lett. Hans rendkívüli zenei tehetség volt, több hangszeren virtuóz módon játszott, ám apja ragaszkodott ahhoz, hogy - mint a legidősebb fiú - a muzsika világa helyett az üzlet és ipar világát válassza. Hans elmenekült hazulról; Amerikáig jutott, ahol 1902-ben öngyilkos lett. Tettének oka tisztázatlan. Mondják, hogy homoszexuális volt, s lehet, hogy az innen adódó lelki terhek alatt roppant össze. Két évvel később a második fiú, Rudi lett öngyilkos, míg öccse, Kurt, kitűnő csellista, 1918-ban, a keleti fronton, hadifogság helyett választotta - az önkéntes halált. Paul, akinek zongoraművészként nagy jövőt jósoltak, a háborúban elvesztette jobb karját; ám rendkívüli akaraterővel tovább képezte magát, és eljutott oda, hogy végül képes volt sikeres koncerteket adni. Ravel az ő számára komponálta *Zongoraverseny balkézre* című művét, Richard Strauss és Prokofjev is írtak neki darabokat.

Ludwighoz, testvérei közül, Margarete állt a legközelebb. Ő volt a család rebellise: a legújabb költészet érdekelte, Ibsen társadalomkritikája, Schopenhauer, Kierkegaard és Weininger filozófiája. Idővel szoros barátság kötötte Freudhoz: az agg tudós menekülését Hitler Ausztriájából ő is segítette megszervezni. A Wittgenstein-családot a nácik nem minősítették, a nürnbergi törvények szerint, zsidónak: Hermann Christian Wittgenstein zsidó származását nem sikerült adatolniok. Valójában azonban - ki kell erre térnünk, hiszen a filozófust elméleti munkásságában is mélyen befolyásoló körülményekről van szó - a Wittgenstein nevet Hermann Christian *apja*, aki a Sayn-Wittgenstein hercegi családnál állt szolgálatban, a zsidókra vonatkozó napóleoni rendelkezések alapján vette föl. Eredetileg Moses Meiernak hívták. Moses Meiernak és feleségének, Brendel Simonnak arcképe a bécsi Wittgenstein-család birtokában volt - Karl gyermekei, ha a judaizmus vallásos-kulturális hagyományához vajmi kevés kötötte is őket, tisztában lehettek azzal, hogy háromnegyedrészt zsidó származásúak. A harmincas évek végére ezen tudat, szükségképpen, tetemes lelki megterhelést jelentett számukra; ám kétségtelen, hogy ez a megterhelés, személyiségtorzító hatását tekintve, nem is vetekedhetett ama eredendő pszichikai teherrel, melyet a túlon-túl domináns apának gyermekeire gyakorolt hatása képezett. A pszichiátriai irodalom számon tartja az ilyen családtípust. A megfellebbezhetetlen atyai tilalmak és parancsok légkörében, melyet ugyanakkor a gyengéd és szerető anya jelenléte színez át érzelmileg, a felnövekvő gyermekekben úgymond a felettes én egyfajta hipertrófiája, vagyis szokatlanul erős fizikai és erkölcsi *önkorlátozás* alakul ki - kényszeres rendszeret és tisztaságvágy, önkínzó etikai szigor; esetleg - nem is ritkán - a nemiségtől való viszolygás, amely fiúgyermekeknél azután, a rideg apával való identifikáció nehézségeitől felerősítve, könnyen válhat homoszexuális hajlamok alapjává.^[4] Ha Ludwig Wittgenstein, az első világháború alatt írt naplóiban és az Engelmann-hoz küldött levelekben, újra meg újra az öngyilkosság rémével küszködik, ha önnön bűnösségéről és aljasságáról beszél, ha a gyónás és megtisztulás vágyának ad hangot - mindezen megnyilatkozásait ama etikai rigorizmus háttére előtt kell szemlélnünk, melynek első és legfőbb forrása - maga a Wittgenstein-család.

II. Ifjúkor

BÉCSTŐL SKJOLDENIG

A gyermek Ludwigot - testvéreihez hasonlóan - apja otthon taníttatta, a maga elképzelései szerint. S ezek az elképzelések most, a legkisebb fiúnál, végre nem vallottak kudarcot: őt mindenekfölött a gépek, a technika izgatták, s a modellépítésen és fűrés-faragáson kívül másban nem is mutatott különösebb tehetséget. 1903 őszén került a linzi állami felsőreáliskolába. Osztálytársai különnek találták - joggal, hisz "Hochdeutsch"-ot beszélt, s nem tegeződött senkivel -, ő viszont társtalannak és szerencsétlennek érezte magát: a szellemi magány hangulatától vagy kilenc éven át, Cambridge-be érkezéséig, nem is tudott többé szabadulni. Wittgenstein közepes tanuló volt, többnyire csak hittanból kapott jeles osztályzatot. A műszaki problémák - s megoldásuk végső síkja, a mechanika elmélete - iránti érdeklődése viszont változatlan volt. Bizonyosra vehető, hogy ebben az időben került a kezébe két könyv - Heinrich Hertz *Die Prinzipien der Mechanik*ja^[5] és Ludwig Boltzmann *Populäre Schriften* címmel kiadott gyűjteménye^[6] -, amely további gondolkodására mély benyomást tett. "Azt hiszem" - írja majd önkínzó igazságtalansággal, 1931-ben -, "sohasem *találtam föl* új gondolatot, hanem azt mindig valaki mástól vettem. Csak nyomban szenvedélyesen megragadtam, hogy tisztázó munkám eszközévé tehessem. Így befolyásolt Boltzmann, Hertz, Schopenhauer, Frege, Russell, Kraus, Loos, Weininger, Spengler, Sraffa."^[7] A fizikus Hertz *A mechanika elveiben* arra az - inkább tudományfilozófiai - kérdésre keresett választ, hogy miképpen fest, valójában, a tudományos elméletek mélyebb logikai szerkezete; ezen elméletek nyelvének, s jelesül a mechanika nyelvének, úgymond *rendszeres grammatikáját* kívánta megvilágítani, szemben a didaktikus-bevezető tankönyv-grammatikával. Ha egyszer, vélte Hertz, fény derül a mechanika elméletének tényleges logikai struktúrájára, akkor megszűnnek, például, az "erő" természetére, "lényegére" vonatkozó kérdések: nem mintha válaszoltunk volna rájuk, hanem mivel kitűnt *álprobléma* voltuk - s "a gyötrelmeitől megszabadult szellem immár nem tesz fel jogosulatlan kérdéseket".^[8] Wittgensteinra maradandóan ható formula, mint ahogy maradandó - jóllehet következtéseiben változékony - benyomást gyakorolt reá Hertz ama gondolata is, hogy a tudományos elméletek fölépítése során modelleket, *képeket* alkotunk magunknak a természet tárgyairól, képeket, melyek megválasztásában bizonyos önkény is érvényesül, ám csakis a tárgy önnön logikája s a gondolkodás logikája körülhatárolta kényszerfeltételek között. A

statisztikus mechanika megalapozója, Ludwig Boltzmann, voltaképpen az általa olyannyira csodált Hertz szellemében járt el, amikor a fizikai rendszereknek, illetve azok elemeinek egyfajta *sokdimenziós teret* feleltetett meg, ahol is e tér minden egyes pontja az adott fizikai rendszer valamely állapotának - térbeli elhelyezkedésének, hőmérsékletének, nyomásának stb. - *képeként* fogható föl. S kézenfekvő, hogy a *Logikai-filozófiai értekezésben* Wittgenstein éppen a Boltzmann-féle sokdimenziós tér fogalmát általánosítja, midőn a lehetséges körülmények összessége által kifeszített ún. "logikai tér"-ről beszél. "A tények a logikai térben" - írja majd - "alkotják a világot. A világ tényekre esik szét. ... Aminek esete fönnforog, a tény, nem más, mint körülmények fönnállása. ... A tényekről képeket készítünk magunknak. A kép a tényállást ábrázolja a logikai térben, a körülmények fönnállását és fönn nem állását. A kép a valóság modellja."^[9]

Wittgenstein 1906-ban érettségizett; főiskolai tanulmányait Bécsben, Boltzmann-nál szerette volna megkezdeni, ám Boltzmann abban az évben öngyilkos lett. Így Wittgenstein a berlin-charlottenburgi Műszaki Főiskolára iratkozott be, innen utazott 1908-ban Angliába, ahol először Derbyshire-ban sárkányrepülőgépekkel folytatott kísérleteket, majd tanévkezdettől a manchesteri egyetemen dolgozott, mint ún. *research student*, mint immár kutatómunkával foglalkozó hallgató. Figyelmét aeronautikai kérdések kötötték le, utóbb a légszár-tervezés már erősen matematikai jellegű problémái, míg nem érdeklődése a tiszta matematika, s a matematika kiinduló elvei - alapjai, megalapozhatósága - felé terelődött. Ekkor bukkant Bertrand Russell 1903-ban kiadott *The Principles of Mathematics*-jára, amelytől viszont már közvetlen út vezetett Gottlob Frege írásaihoz. A matematika megalapozásának logikai és filozófiai problematikája, az új matematikai logika s annak filozófiai háttere volt az a terület, melyen keresztül Wittgenstein a filozófiát mint hivatást a maga számára fölfedezte. Nyilván korábban is olvasta már Schopenhauert; Schopenhauer és mások közvetítése révén fogalma lehetett Kantról; a Mach és Boltzmann között dúló tudományfilozófiai vitáról lehetetlen volt nem tudnia; a művészetfilozófia elemi ismeretére pedig még a szülői házban óhatatlanul szert tett. De csak a Frege-Russell-féle logika szélsőségesen pontosított kérdései, s az a mód, ahogyan ezekben a kérdésekben lét, tudás és hit végső problémáit tükröztethetni vélte, tették a filozófiát személyes ügyévé.

Először Fregét kereste fel, Jénában; az Russellhoz utasította. Első cambridge-i látogatása 1911. októberére esik, 1912 tavaszától a Trinity College diákja, s az marad öt harmadéven át. Vakációi Ausztriában telnek, családjánál - apja 1913 januárjában hunyt el. 1913 szeptemberét egyik cambridge-i barátjával, a fiatal matematikus David Pinsent-tel Norvégiában tölti; októberben visszatérnek Cambridge-be, ám Wittgenstein rövid idő múlva, most már egyedül, ismét Norvégiába utazik. Bergentől északra, a Sognefjord mellett fekvő Skjoldenban lakik egy parasztháznál - a logika problémáival viaskodva, s Russell-lal sűrűn levelezve.

Cambridge-ben Wittgenstein kiváló emberek társaságába került. Az egyetemen kívül is gyakran találkozott G. E. Moore-ral, az akkori brit filozófia domináns személyiségével; A. N. Whitehead-dal, a megjelenése pillanatától klasszikusként ünnevelt *Principia Mathematica* társszerzőjével; barátságot kötött a közgazdász J. M. Keynes-szel és a félig-titkos, nagyhagyományú társaság, az "Apostolok" más tagjaival. A legbensőbb viszony azonban Russellhoz fűzte. Wittgensteint Russell kezdetől fogva igen nagyra tartotta - "talán soha nem ismertem senkit, aki a zseni hagyományos elképzelésének ilyen tökéletesen megfelelt volna", írta róla később^[10] -, s csakhamar tudományosan egyenrangú félként kezelte fiatal kollégáját. Ezzel azonban nem fejeztük ki kapcsolatuk lényegét. Sokkal inkább azt kell ti. hangsúlyoznunk, hogy Wittgenstein Russellt, az első hónapok elteltével, sem tudományosan sem emberileg *nem* kezelte egyenrangú félként. Ellenkezőleg: bebizonyította neki - vagy elhitette vele -, hogy logika-fölfogása - s jelesül a Whitehead-dal közösen írt *Principia Mathematica* - alapvető hibáktól szenved; hogy ez nem is lehetne másképp, hiszen ő, Russell, nem elég éleselméjű a logika műveléséhez; s hogy nemcsak intellektusa, de még elegendő erkölcsi tartása sincs hozzá! 1912 és 1914 között Wittgenstein lelkileg összezúzta Russellt, aki - a kritika hatására - félkész munkákat dobott félre, levonatban lévő írásokat vont vissza, témát változtatott, s mondhatni soha nem nyerte többé vissza régi filozófiai énjét. "Wittgenstein fölöttem gyakorolt bírálata" - írta Ottoline Morell-nak 1916-ban - "elsőrangú fontosságú esemény volt életemben, és hatással bírt mindarra, amit azóta csináltam. Láttam, hogy igaza van, s hogy nem leszek többé képes alapvető filozófiai kérdésekkel foglalkozni. ... Wittgenstein meggyőzött arról, hogy ami a logikában elvégzésre vár, az túl nehéz volna a számomra."

Wittgenstein Russell-lal szembeni kritikájának - s egyáltalán kezdeti logikai törekvéseinek - lényege Russellhoz ekkoriban írt leveleiből rekonstruálható a legegyszerűbben.^[12] "Kedves Russell! Nagyon köszönöm kedves leveledet" - írja Wittgenstein 1913 novemberében vagy decemberében Skjoldenből, németül s a tegezésre frissen felhatalmazva. - "Még egyszer megismétlem más fogalmazásban, amit legutóbbi levelemben a logikáról írtam: a logika minden kijelentése tautológiák általánosítása, és a tautológiák minden általánosítása a logika kijelentése. Más logikai kijelentések nincsenek. (Ezt véglegesnek tartom.) Az olyan kijelentés pl., mint » $(\exists x) \cdot x = x$ «,^[13] tulajdonképpen a *fizika* kijelentése...; a *fizikának* kell megmondania, hogy *léteznek-e dolgok*. ... Hogy viszont a tautológiák voltaképpen micsodák, azt még magam sem tudom egészen világosan leszögezni, de megpróbálom körülbelül megmagyarázni. A *nem*-logikai kijelentések sajátos (és *nagyon* fontos) ismertetőjegye, hogy igaz voltuk nem olvasható le a kijelentéssel magáról. Ha pl. azt mondom, »Meier lusta«, úgy azáltal, hogy ezt a kijelentést szemügyre veszed, nem tudod megmondani, igaz-e vagy hamis. A logika kijelentései azonban - és csak ezek - azzal a tulajdonsággal bírnak, hogy igazságuk, illetve hamisságuk már jelükben kifejezésre jut." Wittgenstein olyan jelölésmód után kutat, melyben a logikai azonosságok, a tautológiák azonosság-volta minden külön levezetés nélkül is, mintegy első pillantásra látható volna. *Részleges* megoldást jelent majd egyfelől az igazságtáblázatok ma már oly jól ismert módszere, mely az *Értekezés* 4.31-es pontjában kerül bemutatásra, másfelől viszont az ún. ab-jelölés módszere, melyet az *Értekezés* 6.1203-as pontja ír majd le, s melyet Wittgenstein már ekkor, tehát 1913 őszén kidolgozott. Imént idézett levelében erről is szó esik. "Kellemtlen számomra" - írja Russellnak -, "hogy a jelszabályt legutóbbi levelemből nem értetted meg; KIMONDHATATLANUL untat, ha el kell magyaráznom!! Kis gondolkodással magad is rájöhetnél!" A jelölésmód technikai problémái persze, végül is, a logika mibenlétének elemi fontosságú kérdésére utalnak. "Minden forr bennem! A nagy kérdés" - írja levele befejezéséül Wittgenstein - "most ez: Hogyan kell valamely jelrendszert megalkotnunk ahhoz, hogy minden tautológiát EGY ÉS UGYANAZON MÓDON mutasson tautológiának? Ez a logika alapproblémája! - Meg vagyok győződve arról, hogy életemben semmit sem fogok publikálni. De halálom után naplóm ama kötetét,^[14] melyben ez az egész dolog áll, ki kell nyomtattatnod. *Írjál hamar*, és próbálj meg zavaros magyarázataimon kiigazodni."^[15]

Hogy kiigazodni Russell e magyarázatokon, és egyáltalán Wittgensteinon, már ebben az időben sem tudott, annak drámai tükröződése a Skjoldenből 1914 januárjában vagy februárjában kézhez kapott levél. Közvetlen előzményeiről nem tudunk semmit, de a szöveg önmagáért beszél. "Köszönöm barátságos leveledet" - írja Wittgenstein Russellnak. - "Nagyon szép volt Tőled, hogy ilyen módon válaszoltál! Azt a követelésedet azonban, hogy tegyek úgy, mintha semmi sem történt volna, semmiképpen sem tudom teljesíteni, mivel ez egészen összeegyeztethetetlen volna természetemmel. ... Ezen a héten sokat gondolkoztam viszonyunkról, és arra a következtetésre jutottam, hogy tulajdonképpen nem illünk egymáshoz. EZT NEM ROSSZALLÁSKÉNT MONDOM! sem ami Téged, sem ami engem illet. De tény. ... Legutóbbi veszekedésünk is, bizonyosan, nem pusztán a Te érzékenységed vagy az én tapintatlanságom következménye volt, hanem a mélyebb ok abban állt, hogy ama levelemből számodra ki kellett derülnie, mennyire alapvetően eltér felfogásunk pl. valamely tudományos mű értékére vonatkozóan. ... *Ameddig csak élek, EGÉSZ SZÍVEMBŐL hálával és szeretettel fogok Rád gondolni, de többet nem írok Neked, és nem is fogsz többé látni.*"^[16] Russell, a jelek szerint, olyannyira jószágon válaszolt, hogy Wittgenstein március 3-án újabb levelet küld. "Elegem van" - írja - "az örökös piszkosságból és felemásságból! Eddigi életem *egyetlen* nagy disznóság - de mindig így legyen? Hadd javasoljam ezt: Váltsunk közléseket munkánk, hogylétünk és hasonló felől, de tartózkodjunk egymással szemben bármiféle értékítélettől... Mély rokonszenvemről nem kell biztosítsalak, *de ezt az érzést nagy veszély fenyegetné, ha folytatnánk egy kapcsolatot, amely őszintétlenségen nyugszik, s ezáltal mindkettőnket megszégyenít.* Viszont úgy gondolom, hogy mindkettőnk szempontjából tiszteletre méltó volna, ha ezt a kapcsolatot tisztább alapokra helyeznénk."^[17] Nem tudhatjuk, hogy Wittgenstein pontosan hol kívánta, Russell-lal folytatott eszmecseréjében, a tényközlés és értékítélet közötti határt megvonni. Következő levele, 1914 májusában vagy júniusában Skjoldenből küldve, barátságos, ám igencsak rövid: Russellnak azt javasolja, hogy munkájáról az időközben Norvégiában járt Moore feljegyzései alapján^[18] próbáljon magának képet alkotni. Viszont röviddel később már nem riad vissza a személyesebb megnyilatkozástól. "Lelkem mélye" - írja majd 1914 nyarán, már Bécsből, Russellhoz intézett utolsó háború előtti levelében - "fortyog és fortyog, mint a gejzír gyomra. És még mindig azt remélem, hogy végre egyszer lezajlik a végleges kitörés, és más emberré lehetek. Logikáról ma semmit sem tudok Neked írni. Talán úgy véled, időpazarlás, hogy magamon töprengek; de hogyan lehetnék a logika művelője, ha még ember sem vagyok!"^[19]

A NAGY HÁBORÚ

Két-három héttel azután, hogy az imént idézett sorokat Russellnak elküldte, Wittgenstein - most már nem Bécsből, hanem a család hochreiti birtokáról (ez a Semmeringtől északnyugatra, Hohenberg közelében feküdt) - levelet intézett Ludwig von Fickerhez, a *Brenner* című, Innsbruckban megjelenő folyóirat szerkesztőjéhez. "Igen tisztelt Uram! Bocsássa meg" - hangzik a levél -, "hogy egy nagy kéréssel terhelem. Szeretnék Önnek 100 000 koronát átutalni, azzal a kéréssel, hogy azt vagyontalan osztrák művészek között legjobb belátása szerint ossza szét. Önhöz fordulok ebben a dologban, mivel föltételezem, hogy sokakat ismer legjobb tehetségeink közül, és tudja, kik szorulnak a leginkább támogatásra. Amennyiben hajlandó kérésemet teljesíteni, kérem válaszoljon, de a dolgot mindenképpen tartsa, egyelőre, titokban. Kiváló nagyrabecsüléssel, készséges híve, Ludwig Wittgenstein."^[20] Wittgenstein kérésének, illetve ajánlatának háttérét az a levele világítja meg a legjobban, melyet a megdöbbszent Fickerhez öt nappal később, július 19-én írt, s melyet itt, éppen ezért, teljes terjedelmében idézünk. "Igen tisztelt Uram! Ha meg akarom győzni arról, hogy ajánlatomat komolyan gondolom, aligha tehetek jobbat, mint hogy ténylegesen átutaljam Önnek a mondott összeget; és ez meg fog történni, amint a legközelebb - két héten belül - Bécsbe megyek. Szeretném Önnek röviden elmondani, hogy mi bírt rá elhatározásomra. Apám halála folytán 1 ½ évvel ezelőtt nagy vagyont örököltem. Szokás ilyen esetekben valamely összeget jótékony célokra áldozni. Ennyit a külső indítekről. Ügyem képviselőjeként azon szavak hatására választottam Önt, melyeket Kraus a *Fackelban* Önről és folyóiratáról írt; és azon szavak hatására, melyeket Ön írt Krausról."^[21] Barátságos levele csak növelte Önbe vetett bizalmamat. Zárom soraimat, talán egyszer találkozhatom Önnel, és beszélgethetünk. *Ezt nagyon szeretném!* - Fogadja, hajlandóságáért, legmelegebb köszönetemet. Nagyrabecsüléssel, készséges híve, Ludwig Wittgenstein."^[22] A százezer korona - mai értékben kb. négymillió forint - szétosztására 1914 őszén-telén sor is került; húszezer-húszezer koronát kapott Georg Trakl és Rainer Maria Rilke, ötezer koronát Oskar Kokoschka - hogy csak a ma legismertebb neveket említsük. A megajándékozottak pedig, Fickeren keresztül, köszönő leveleket és verseket küldtek az adományozónak - akihez persze ezeket, ekkor már, a tábori posta juttatta el.

Wittgenstein 1914. augusztus 7-én jelentkezett a hadseregbe, önkéntesként - eltelve ama oly nehezen definiálható "osztrák hazafiság" érzületétől. Először Krakkó közelében teljesített szolgálatot, a Visztulán, a Goplana motorhajó fedélzetén. A háború első három évét - kis megszakításokkal - a galíciai, utolsó időszakát pedig a déli fronton harcolta végig; többször megsebesült, vitézségi érdemekkel tüntették ki, s tartalékos hadnagyi rangban esett, 1918-ban, olasz hadifogságba. Wittgenstein megnyugvást talált a háborúban. Jóllehet a fizikai szenvedések s a frontélet lelki megpróbáltatásai őt is megviselték, mégis, azt mondhatjuk, hogy a frontszolgálat külső kényszerei éppenséggel enyhítették belső kényszerességét; hogy a csatazaj közepette a lelki vívódás hangja halkabbá lett. Naplójának tanúsága szerint^[23] a háború esztendei igen termékeny időszakot jelentettek Wittgenstein filozófiai gondolkodásában. Úgy tűnik, most került sor a szimbolikus logikai problematika világnézeti *kiterjesztésére*, vagy másképpen: a logikai motívumoknak etikai-ontológiai-vallásfilozófiai motívumokkal való egybeötvöztetésére. Az ötvözet fő alkotóelemei - a Schopenhauer által átformált kantianizmus, a Hertz-Boltzmann-féle tudományelméleti elvek, a többek között Fritz Mauthner és Paul Ernst közvetítette nyelvfilozófiai-nyelvkritikai hagyomány,^[24] a Weininger és Karl Kraus által hirdetett és képviselt etikai-esztétikai rigorizmus, s végül a Frege-Russell-féle logika - a háború kitörésekor részben vagy egészben már adva voltak; a vallásos elem viszont mint tartalom és egyfajta katalizátor, éppen a háború első hónapjában lépett be Wittgenstein gondolkodásába. Ekkor, 1914 augusztusának legvégén történt, hogy egy krakkói vagy Krakkó környéki boltban meglátta és megvásárolta Tolsztoj biblia magyarázó könyvecskéjét, a *Kurze Darlegung des Evangeliumot*, mely azután nem elhanyagolható hatást gyakorolt életére - s persze az *Értekezésre* és annak előmunkálataira is.^[25]

Tolsztoj bibliafelfogása *demitologizáló*, vagyis a mennyei eseményeket és szavakat alapvetően etikailag-pszichológiailag látta. "A kereszténységre" - írja - "nem mint kizárólag isteni kinyilatkoztatásra, de nem is mint történeti jelenségre tekintek; a kereszténységet olyan tannak tekintem, mely az életnek értelmet ad."^[26] Ebben a szellemben írja például, Lukács XVII. 6-ot értelmezve, hogy "nem az a hit, hogy valami csudálatosban hiszünk, hanem az, hogy megértjük helyzetünket s azt, hogy ebben van a megváltás";^[27] vagy Lukács XII. 37, 38-at értelmezve, hogy

"mindig, a jelen minden pillanatában a szellem életét kell élnünk, anélkül, hogy elmúltra vagy jövőbelire gondolnánk, s magunknak mondanánk: Akkor vagy ott ezt fogom tenni."^[28] Ebben a szellemben írja, a "legyen meg a Te akaratod" jelentését kibontandó, hogy "minden ember szabadon választhat, hogy éljen-e avagy ne éljen. Élni, ez annyit tesz, mint az Atya akaratát teljesíteni, azaz másoknak jót tenni; nem élni annyit jelent, mint saját akaratunkat teljesíteni, és másoknak semmi jót nem tenni."^[29] S újra meg újra visszatér - egyfelől az ember evilági küldetését hangsúlyozandó, másfelől az örökös valamire-vágyakozás lelkileg romboló hatását aláhúzó - a jelenben-való-lét gondolata: "Az Atya akaratát teljesítő igaz élet nem az az élet, amely elmúlt vagy még eljövendő, hanem az élet a *most*-ban..."^[30] - Ezek a gondolatok meglehetősen közvetlenül tükröződnek az *Értekezés* előmunkálatait képező naplókban. "Az élet értelmét, azaz a világ értelmét, Istennek nevezhetjük" - jegyzi fel Wittgenstein 1916. jún. 11-én, és mindjárt hozzáteszi, hogy ide kapcsolható azután az Isten-Atya hasonlat. "Istenben hinni" - írja ismét 1916. júl. 8-án - "annyit jelent, mint megérteni az élet értelmére vonatkozó kérdést." Az élet értelme viszont, ti. az igazi boldogság lehetősége, valamiképpen a *most*-tal függ össze: "Csak aki nem az időben, hanem a jelenben él, az boldog. ... Ha örökkévalóságon nem végtelen időtartamot, hanem időtlenséget értünk, akkor mondhatjuk, hogy az él örökké, aki a jelenben él."^[31] Utóbbi formula csaknem szó szerint került át az *Értekezés*-be (6.4311) - a Tolsztoj-Wittgenstein-viszony mindazonáltal összetettebb, mint amilyennek az ilyen és ehhez hasonló párhuzamok első pillantásra talán mutatják.

Hiszen Tolsztoj, *először* is, a többi ember szolgálatában, a közösség szolgálatában látja az élet értelmét - akkor teljesítem Isten akaratát, ha jót teszek másokkal. Ehhez képest Wittgenstein, itt inkább Schopenhauert követve, a világ éppígylétének megfellebbezhetetlen objektivitásában fedezi fel, mintegy az emberi tehetetlenség ellenpontjaként, Istent. "A világ eseményeit" - írja az imént idézett feljegyzésekben - "nem tudom akaratom szerint irányítani, ellenkezőleg, minden hatalom híján vagyok. - Csak azáltal tehetem magam függetlenné a világtól - s nyerhetek ezzel mégis, bizonyos értelemben, hatalmat fölötte -, ha lemondok arról, hogy az eseményeket befolyásoljam. ... A világ *adott* számomra, azaz akaratom a világhoz egészen kívülről, mint valami készhez lép oda. ... És ezért van az az érzésünk, hogy valamilyen idegen akaratától függünk. - *Akárhogyan legyen is*, mindenesetre tény, hogy bizonyos értelemben *függünk* valamitől, és azt, amiktől függünk, Istennek nevezhetjük. - Isten ebben az esetben egyszerűen a sors, vagy ami ugyanaz: az - akaratunktól független - világ volna. ... Ahhoz, hogy boldogan éljek, megfelelésben kell lennem a világgal. Hiszen »boldognak lenni«, ez éppen ezt jelenti - ekkor úgyszólván megfelelésben vagyok ama idegen akarral, melytől függeni látszom, azaz: »Isten akaratát teljesítem«."^[32] A boldogságot így - végül - a világ pusztja vissza-tükrözése, leképezése jelenti: az akarat nélküli, tiszta megismerés. "Hogyan lehet az ember egyáltalán boldog, ha egyszer nem védekezhet a világ nyomorúsága ellen? Csak a megismerés élete által. ... A megismerés élete az az élet, amely boldog, a világ nyomorúsága ellenére."^[33] *Másodszor* viszont meg kell állapítanunk, hogy ha Istennek, mint az egyéni részlegesség-tökéletlenség tárgyasított és átlényesített ellenpontjának tolsztoji eszméje erős schopenhaueri hatásokkal keveredve ölt is fogalmi formát Wittgensteinnél, az így adódó istenfogalom viszont nemcsak ott van jelen, éspedig meghatározó módon, az *Értekezés* előmunkálataiban (és végül magában az *Értekezés*-ben), ahol Isten, világ és egyéni szubjektum viszonya áll az előtérben, hanem ott is, ahol látszólag merőben logikai-ontológiai problémákról van szó. Jelesül ama - a naplókon végighúzó s az *Értekezés* elméleti lehetőségeit is döntően befolyásoló - kérdés, hogy vajon a világ valamiféle *tetszőlegesen felbontható* materiából, avagy - éppen ellenkezőleg - bizonyos ponton túl tovább már nem osztható, *egyszerű* tárgyakból áll-e, Wittgenstein - amint erre nyomban visszatérünk - végső soron nem logikai-szemantikai érvek alapján, hanem a világ eleve-adottságának vallásos-világnézeti élménye hatására válaszolta meg. *Harmadszor*: a szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy Tolsztoj ún. népies elbeszélései, melyeket az 1880-as években írt, s melyeket csakhamar lefordítottak németre is, egyik forrását képezik az *Értekezés*-en áthúzódó *némaság-motívumnak* - melyet a nevezetes zárótétel foglal össze: "Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell." Hiszen Tolsztoj említett elbeszélései éppen azáltal gyakorolnak oly mély hatást az olvasóra, hogy vallásos-etikai mondanivalójuk - kimondatlanul - mintegy átsüt a történeten. Wittgenstein roppant nagyra tartotta ezeket az elbeszéléseket. Újabb szála tehát a Tolsztoj-Wittgenstein-viszonynak! Végül *negyedszer*: jóllehet az *Értekezés* gondolatmenetébe nem épült be, a felebaráti szeretet tolsztoji szociáletikája - s különösen Tolsztoj népoktatói működése - mindazonáltal nyilvánvaló befolyással lesz Wittgenstein háború utáni elképzeléseire és életútjára; hátterét képezi önkéntes szegénységének és falusi elemi iskolai tanítóként történő elhelyezkedésének.

Mint az imént utaltunk rá, a naplók egyik alapproblémáját az a kérdés képezi, hogy beszélhetünk-e, valamiképpen, a világ végső alkotóelemeit képező, tovább nem bontható *egyszerű tárgyokról*; avagy az egyszerűséget viszonylagosnak, a világot sokféleképpen strukturálhatónak, szerkezetében *nem egyszer s mindenkorra meghatározottnak* kell tekintenünk? Az *Értekezés* szerzője, mind russelli öröksége folytán, mind világnézeti okokból, az előbbi válaszra hajlott. Wittgenstein - amint ez az *Értekezés* fentebb már idézett 4.0031-es pontjából is kiérződik - azt a felfedezést tartotta Russell legnagyobb elméleti tettének, hogy a nyelv kijelentéseinek tényleges logikai szerkezete nem szükségképpen azonos a grammatikai formájuk által sugallttal. A mondott felfedezés nevezetes alkalmazása az ún. *meghatározott leírások* russelli elmélete. Meghatározott leírás például a "Franciaország jelenlegi királya" kifejezés, mely - Franciaország köztársaság lévén - Russell szerint roppant logikai nehézségek forrása lehet. Ha ugyanis - okoskodott Russell már 1905-ben, "On Denoting" c. tanulmányában, éppen az osztrák Alexius Meinong ellenében érvelve - mondjuk a "Franciaország jelenlegi királya kopasz" kijelentést képezzük, úgy valami nemlétező dologról teszünk állítást; a "Franciaország jelenlegi királya" kifejezés *nem jelöl semmit*, azaz *nincs jelentése*, vagyis *értelmetlen* - de ekkor magát a "Franciaország jelenlegi királya kopasz" kijelentést is, mivel értelmetlen részeket tartalmaz, *értelmetlennak* kell minősítenünk: holott nem érezzük annak, s tényleg nem is lehet az, hiszen *meg tudjuk mondani, hogy milyen körülmények között volna igaz*. Russell, kivezető útként, annak észrevételezését javasolta, hogy megfelelő *analízissel* föltárható a kérdéses kijelentés *valódi logikai formája*, megmutatható, jelesül, hogy a látszólag *egyszerű* kijelentés valójában három kijelentés *összetétele*, konjunkciója. A "Franciaország jelenlegi királya kopasz" kijelentés, Russell analízisének értelmében, *ekvivalens* a következő összetett kijelentéssel: "Van olyan *x*, hogy *x* jelenleg Franciaország királya, és csak egy olyan *x* van, mely jelenleg Franciaország királya, és *x* kopasz." Itt az első részkijelentés *hamis*, s ezzel - a konjunkcióra vonatkozó szimbolikus logikai szabályoknak megfelelően - az összetett kijelentés is hamisnak, nem pedig értelmetlennak minősül. - Wittgenstein mármost csakhamar arra a fölismerésre vélt jutni, hogy voltaképpen nemcsak a meghatározott leírásokat tartalmazó kijelentések szorulnak analízisre, hanem egyáltalán mindazok a kijelentések, amelyek *összetett tárgyokról* szólnak. Hiszen ha pl. látómezőnk valamely foltjának helyzetéről állítunk valamit, akkor egyszersmind az ezen foltot alkotó részmezőkről is - elvileg - nyilatkoztunk; a vonatkozó részállítások mintegy az eredeti kijelentés logikai következményét képezik. Viszont ama kijelentésen, mely éppenséggel csak a föltről, nem pedig annak részeiről szól, egyáltalán *nem látszik*, hogy ilyen következményei volnának: felszíni formája elfedi mélyebb, logikai formáját; utóbbinak az analízis folyamatában kell föltárulnia, ez a folyamat pedig csak akkor érhet véget, ha immár nem-összetett, tovább már nem bontható, *egyszerű* tárgyakig jutottunk el. Az összetett dolgokról szóló kijelentés premisszái és implikációi - ez Wittgenstein gondolatmenetének lényege - nem egyértelműen meghatározottak; logikai kontúrjai nem élesek; értelme mintegy elmosódott: "Egyszerű dolgokat követelni, ez *nem más*, mint az értelem meghatározottságát követelni."

[34] Egyszerű tárgyak előfordulásának feltételezése kétségkívül nem tapasztalati megfigyelések eredménye. "Az bizonyos" - jegyzi föl naplójába Wittgenstein 1915. máj. 23-án -, "hogy az egyszerű tárgyak létezésére nem egyes egyszerű tárgyak létezéséből következtetünk, hanem ezeket sokkal inkább egyfajta analízis végeredményeképpen - mondhatni a leírason keresztül - a hozzájuk vezető folyamat által ismerjük. ... Hiszen világos, hogy kijelentéseink bizonyos alkotórészeit definíciók által föl lehet és föl kell bontanunk, ha közelebb akarunk kerülni a kijelentés tulajdonképpeni szerkezetéhez. *Mindenesetre létezik tehát az analízis folyamata*. És nem kérdezhetjük-e mármost, hogy ez a folyamat valamikor véget ér-e? És ha igen: Mi lesz a vége? ... De a kérdést a következőképpen is föl lehetne tenni: Úgy tűnik, hogy az EGYSZERŰ eszméje az összetettnek - a komplexumnak - és az analízisnek eszméjében már benne rejlik, éspedig oly módon, hogy egyszerű tárgyak bármiféle példája ... nélkül is eljutunk ehhez az eszméhez, s az egyszerű tárgyak létezését mint logikai szükségszerűséget - a priori - látjuk be."

[35] Vegyük észre mindazonáltal, hogy ez a gondolatmenet pusztán akkor bír kényszerítő érvénnyel, ha a *szójelentés mibenlétének* egy meghatározott fölfogásából indul ki, abból a fölfogásból nevezetesen, mely a szavak jelentését *jelöletükkel* - a dologgal, amit mintegy *megneveznek* - azonosítja. Wittgenstein 1914. okt. 12-én kelt naplóberegjegyzése - "ama triviális tény, hogy a teljesen analizált kijelentés éppen annyi nevet tartalmaz, mint amennyi dolgot jelentése, ez a tény példa a világnak a nyelv általi mindent átfogó ábrázolására" [36] - ennek a jelentés-fölfogásnak ad hangot. A mondott fölfogás persze téves, s nem véletlen, hogy Wittgenstein soha egyetlen konkrét példát nem talált egyszerű tárgyakra. A naplókban még az sem dől el, hogy ezeket az elvont-általános entitások - úgy mint tulajdonságok, viszonyok [37] - vagy inkább a konkrét-partikuláris létezők világában kell keresnünk. Wittgenstein mindenestre az utóbbi választás felé hajlik - gyakran töpreng például azon, hogy vajon az *anyagi pontok*, ahogyan a fizika beszél róluk, [38] vagy esetleg a *látómező* pontjai [39] vagy

részmezői^[40] - nem minősíthetők-e egyszerű tárgyaknak. Ám világos, hogy a fizika pontjai nem konkrét dolgok, hanem éppenséggel absztrakciók; ami pedig a látómező pontjait illeti, nagyonis valószínű, hogy ezek *végtelen sokan* vannak - hogy a pontokra bontás folyamata sehol sem ér véget. "*Vajon A PRIORI világos-e*" - kérdezi Wittgenstein, térbeli tárgyak kapcsán, ám a problémát teljes általánosságában fogalmazva meg -, "*hogy a fölbontásnál egyszerű alkotórészekhez kell eljutnunk - mintegy a fölbontás fogalmában bennerejlik ez* -, vagy pedig lehetséges ad infinitum fölbontás? - Vagy a végén akár valami harmadik?"^[41] Valami harmadik: ti. annak fölismerése, hogy "egyszerűség" és "összetettség" viszonylagos, kontextus-függő - a tevékenység és társalgás adott keretei, céljai által meghatározott - kategóriák. Wittgenstein ehhez a fölismeréshez, itt elemzett naplóiban, voltaképpen eljutott. "Ha valamely tárgy összetettsége a mondat értelme szempontjából meghatározó, akkor az összetettségnek abban a mértékben kell a mondatban leképezettnnek lennie, amilyen mértékben értelmét meghatározza. És amilyen mértékben az összetettség ezen értelem szempontjából *nem* meghatározó, abban a mértékben a mondat tárgyai *egyszerűek*."^[42] "Hiszen világos" - áll ellent egy pillanatra a metafizika csábításának Wittgenstein -, "hogy azok a mondatok, amelyeket az emberiség kizárólagosan használ, hogy ezek, úgy ahogy vannak, értelemmel bírnak, s nem várnak valami jövőbeli értelemadó analízisre."^[43]

És mégis: a két évvel később befejezett *Értekezés* az egyszerű tárgyak doktrínáját teljes határozottsággal fogja majd képviselni. Ennek magyarázataként, végső elemzésben, arra a világnézeti beállítottságra kell rámutatnunk, mely az egyén, közelebbről a megismerő szubjektum autonóm-aktív szerepének, tárgyszerkeztető hatalmának gondolatát visszatetszőnek találja, s ehhez képest az eleve-adott világrend individuum-fölötti véglegességének víziójából indul ki. "A nagy probléma, mely körül minden forog, amit írok: Van-e, a priori, valamilyen rend a világban, és ha igen, miben áll az?" - jegyzi föl Wittgenstein 1915. június 1-én.^[44] S a néhány nappal később megfogalmazódó válasz lényege: *a világnak, igenis, szilárd struktúrája van*,^[45] vagyis - így vagy úgy - valamiféle végső alkotóelemekből kell fölépülnie. "Újra meg újra föltolakszik bennünk a gondolat" - írja Wittgenstein -, "hogy létezik valami egyszerű, fölbonthatatlan, a lét eleme, röviden: a dolog. - Nem zavar ugyan, ha *mi* a KIJELENTÉSEKET nem tudjuk olyan mértékig fölbontani, hogy az elemeket egyenként megnevezhessük, de érezzük, hogy a VILÁGNAK elemekből kell állnia. És úgy tűnik, ez azonos azzal a tétellel, hogy a világ: az, ami; hogy meghatározottnak kell lennie. Vagy, más szavakkal: ami bizonytalan, azok a mi meghatározásaink, nem a világ. Ha a dolgok" - ti. az egyszerű tárgyak - "meglétét tagadjuk, úgy mintha ezt mondanánk: a világ úgyszólván meghatározatlan lehet, mintegy abban az értelemben, amelyben tudásunk bizonytalan és meghatározatlan."^[46]

A *Logikai-filozófiai értekezés* - mint ezt Wittgenstein majd maga írja, egyik Fickerhez intézett levelében, 1919-ben - alapvetően *etikai* munka; mondhatni logikai köntöst öltött etika. Ez az etikai irányultság már az itt elemzett naplóból is kétségtelenül kiérezhető. A fiatal Wittgenstein etikája két alaptétel köré kristályosodik. Az *első* - mely a naplókban előtérben áll, az *Értekezés*ben azonban inkább csak implicit szerepet játszik - az úgymond *boldog életet* jelöli meg legfőbb erkölcsi célként. "És ennyiben bizonyára igaza van Dosztojevszkijnek, amikor azt mondja, hogy az, aki boldog, teljesíti a lét célját" - jegyzi föl Wittgenstein 1916. július 6-án, majd három héttel később így folytatja: "Mindig visszajutok oda, hogy egyszerűen a boldog élet a jó, a boldogtalan a rossz. És hogyha most azt kérdezem magamtól, hogy miért éppen boldogan éljek, akkor ez magától tautologikus kérdésfeltevésnek látszik; úgy látszik, hogy a boldog élet önmagában hordja igazolását, hogy az egyetlen helyes élet."^[47] Fentebb persze láttuk, hogy a boldog életet Wittgenstein éppenséggel nem naturalisztikus színekben látja, hanem a tiszta megismerés életével, a világot tükröző, egyéniséget-föloldó léttel azonosítja - nem meglepő akkor, ha az imént idézett szavakhoz hozzászól: "Mindez tulajdonképpen, bizonyos értelemben, mélyen titokzatos! *Világos*, hogy az etika *kimondhatatlan!*" - Az etika kimondhatatlansága, vagyis általános etikai ítéletek logikai értelemben nem-megfogalmazható volta az *Értekezés* szerzőjének *második* etikai alaptételét képezi. Ez a tétel a naplókban viszonylag még kidolgozatlan: logikai forrása jelen van abban a gondolatban, hogy *a kijelentés a valóság képe*,^[48] s hogy a kijelentés mint kép viszont - ezt Wittgenstein már Norvégiában sejtette Moore-ra^[49] - csak azt *mondhatja ki*, amit ábrázol, miközben alapvető vonatkozások, jelesül az ábrázolás mikéntje, kimondatlanul maradnak: csupán *megmutatkoznak*. Hogy viszont az etika kimondhatatlanságának tétele éppen az itt elemzett naplók lezárulásával, 1917-ben kezdett kidolgozottabb alakot nyerni, ez

Wittgenstein Paul Engelmannhoz írt egyik leveléből és - részletesebben - Engelmann visszaemlékezéseiből derül ki.^[50]

Wittgenstein 1916 október végén vagy november elején ismerkedett meg Engelmann-nal, midőn annak szülővárosába, a morvaországi Olmützbe vezényelték tiszti kiképzésre. Úgy tűnik, hogy Wittgenstein szívesen tartózkodott Engelmann családjának - szüleinek - és barátainak körében, és aránylag szívesen beszélgetett a fiatal építész Engelmann-nal magával, aki a Karl Kraus köréhez tartozó Adolf Loos tanítványa volt. Mindenesetre sokáig - 1937-ig - levelezésben állt vele, megajándékozta az *Értekezés* gépiratával, 1926 és 1928 között pedig együtt építették Margarete Wittgenstein Kundmannngasse-i házát. Engelmann 1967-ben megjelent visszaemlékezéseinek döntő szerepe van a Wittgenstein-értelmezések történetében: mindazon kutatások, amelyek az *Értekezést* a logikai pozitivizmus, a Bécsi Kör filozófiája gondolatvilágával *szembeállítják*, illetve a Weininger-Kraus-féle osztrák etikai-esztétikai rigorizmus hagyományaihoz kötik, közvetlenül vagy közvetve Engelmann Wittgenstein-képéből indulnak ki. S mivel igen valószínű, hogy Engelmann *Értekezés*-interpretációja ténylegesen az olműtzi beszélgetéseken alapszik, nem közömbös, hogy ez az interpretáció éppen a hallgatás-motívumot állítja középpontba. "Tanítványok egész nemzedéke" - írja Engelmann - "pozitivistának vélhette Wittgensteint, mert valami roppant fontosban osztozik a pozitivistákkal: ő is, csakúgy mint azok, elválasztja azt, amiről beszélhetünk, attól, amiről hallgatnunk kell. A különbség mindössze annyi, hogy azoknak nincs miről hallgatniuk. A pozitivizmus úgy tartja - és ez a lényege -, hogy csak az számít az életben, amiről beszélni lehet. *Miközben Wittgenstein szenvedélyesen hiszi, hogy mindaz, ami tényleg számít az emberi életben, pontosan ahhoz tartozik, amiről, nézete szerint, hallgatnunk kell.*"^[51] Végtere is ebben a szellemben írta Wittgenstein 1917 áprilisában Engelmann-nak, hogy "ha nem próbálkozunk a kimondhatatlant kimondani, úgy *semmi* nem vesz el. Hanem a kimondhatatlan - kimondhatatlanul - *bennerejlik* abban, amit kimondtunk!"^[52] Mint ahogyan aligha kétséges, hogy az 1917 szeptemberében kelt néhány soros levél is, melyben Wittgenstein arra kéri Engelmann-t: küldene neki egy bibliát, kicsi, de még olvasható formátumban^[53] - többet rejt magában, mint amit írója éppen kimond. Wittgenstein demitologizáló vallásosságában a mennyei történet, a transzcendens epika helyére a csend ünnepélyessége lép; a kiszolgáltatottság és bűntudat profán pszichikai élményét mintegy a hallgatás rítusa szakítja ki evilági összefüggéseiből. "Isten bibliai eszméje, Istennek a világ teremtőjeként való elképzelése" - írja Engelmann - "szinte soha nem foglalkoztatta Wittgensteint, a végítélet fogalma azonban mélységesen érintette. »Ha majd az utolsó ítéletnél újra találkozunk«, ez visszatérő fordulat volt nála, melyet olyankor alkalmazott, ha a beszélgetés különlegesen lényeges ponthoz érkezett. Leírhatatlan, befelé-tekintő pillantással mondta ki ezeket a szavakat..."^[54] Wittgenstein vallásosságának lényegét Engelmann annak érzésében-átélésében látja, hogy úgymond a világ és magunk között hasadás, diszharmónia van, ám ezért a diszharmóniáért magunkat, nem pedig a világot kell felelőssé tennünk; a hasadást megszüntetendő önmagunkat kell megváltoztatnunk.^[55] A *Logikai-filozófiai értekezés* megalkotását Wittgenstein minden bizonnyal úgy tekintette, mint döntő lépést önmaga megváltoztatására: életföladatnak, vallásos föladatnak fogta föl.

"LOGIKAI-FILOZÓFIAI ÉRTEKEZÉS"

1918 nyarán Wittgenstein szabadságot kapott, Bécsbe utazott, és naplójegyzeteiből összeállította az *Értekezést*. Hogy az összeállítás milyen módon történt, arra vonatkozóan fölvilágosítást nyújtanak a *Prototractatus* első lapjai. Az *Értekezés* ezen korábbi változata, mely föltehetőleg *közvetlenül* a végleges változat összeállítása előtt - tehát szintúgy 1918 nyarán - keletkezett,^[56] egyfajta vázlattal vagy vezérfonallal kezdődik, a leglényegesebb tételek fölsorolásával, illetéknéppen:

- 1 A világ mindaz, aminek esete fönnforog.
- 1.1 A világ a tények, nem a dolgok összessége.
- 2 Aminek esete fönnforog, a tény, nem más, mint körülmények fönnállása.
- 2.1 A tényeket képekben fogjuk föl.
- 2.2 A képben és a leképezettben közös a leképezés logikai formája.
- 3 A tények logikai képe a gondolat.

- 3.1 A gondolat érzéki kifejezése a kijelentéssel.
- 3.2 A kijelentéssel és annak leképezésmódja alkotja a kijelentést.
- 4 A gondolat értelemmel bíró kijelentés.
- 4.1 A kijelentés a körülmények fönnállását és fönn nem állását ábrázolja.
- 4.2 A kijelentés értelme nem más, mint a körülmények fönnállásának és fönn nem állásának lehetőségeivel való megegyezése és meg nem egyezése.
- 4.3 Az elemi kijelentések igazságlehetőségei a körülmények fönnállásának és fönn nem állásának lehetőségeit jelentik.
- 4.4 A kijelentés az elemi kijelentések igazságlehetőségeivel való megegyezés és meg nem egyezés kifejezése.
- 5 A kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye.
- 6 Az igazságfüggvény általános formája a következő: $|N(\bar{p}_0), \bar{\alpha}, N(\bar{\alpha})|$

A felsorolás elé Wittgenstein emlékeztető megjegyzést biggyesztett. "Ezen tételek közé illeszttem" - írta - "többi kéziratomból valamennyi jó tételét. A számok a sorrendet és a tételek fontosságát mutatják. Így 5.04101 5.041-re következik, arra pedig 5.0411, mely tétel fontosabb, mint 5.04101." A felsorolt tételek - mind számozásuk, mind szövegezésük szerint - nagyjából változatlanul szerepelnek majd az *Értekezésben* is,^[57] itt most csak a 7-es, a záró tétel hiányzik: "Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell."^[58]

Vegyük észre mármint, hogy ez a tételsor valójában *összefüggő szöveget* képez. Már az egész számú tételek is, 1-től 7-ig, voltaképpen *folymatos* láncolatot alkotnak: a megelőző tétel utolsó szavai alkotják a következő tétel első szavait. Csak a 7-es tétel nem kapcsolódik így módon a korábbiakhoz: ám éppenséggel szerves lezárásukat jelenti, amint ez világossá válik, ha az *Értekezés* gondolatmenetét a fő tételek mentén, mintegy dióhéjban, összefoglaljuk. Eszerint a világot, amely körülmények fönnállása (ahol is a körülmények, mint ez az altételekből majd kiderül, egyszerű tárgyak *elemi* konfigurációi, összekapcsolódásai), a gondolat, vagyis az értelemmel bíró kijelentés, logikailag leképezi; az - elemi - körülményeknek *elemi kijelentések* felelnek meg, és minden más kijelentés elemi kijelentések igazságfüggvényeként adódik, azaz olyan módon, hogy az elemi kijelentések igazságértékéből, igaz-hamis voltuk eloszlásából, az összetett kijelentés igaz vagy hamis volta *levezethető*. Ez másképpen azt jelenti, hogy nemcsak az elemi kijelentések, de az összetett kijelentések is - tehát *a nyelv valamennyi kijelentése - pusztán tényeket képez le*: másról, mint tényekről, a nyelv nem szólhat.

Wittgenstein, mint már utaltunk rá, azon a nyelvelméleti állásponton volt, miszerint voltaképpen minden szó *név* - azt a dolgot *jelöli*, melyet *megnevez* -, s ennek megfelelően a *kijelentés értelmét* a dolgok általa leírt konfigurációja alkotja. S most válik világossá, miért kellett Wittgensteinnak ezt az álláspontot éppen abban a különös formában megfogalmaznia, hogy a kijelentések a tényeket *leképezik*. Hiszen az az elmélet, mely az elemi kijelentéseket - és, közvetve, az analízis nélküli kijelentéseket is - a térbeli képek egyszerű analógiaként fogja fel, két vonatkozásban is nagyon alkalmas a fiatal Wittgenstein mondanivalójában fogalmi formába öntésére. Tartalmat nyer, egyrészt, az az állítás, hogy a szubjektum a megismerésben mintegy feloldódik, illetve, radikálisabban fogalmazva, hogy a megismerésnek *nincsen* szubjektuma; másrészt, úgy tetszik, logikailag válik bizonyíthatóvá az a gondolat, hogy az emberi egzisztenciát érintő igazán lényeges kérdéseknek szükségképpen kimondhatatlanoknak kell maradniuk. Ha ugyanis a kijelentés - ti. az *igaz* kijelentés - a valóság valamely részletének képe, akkor a nyelv egésze, annak mértékében, ahogyan igaz kijelentésekből épül fel, a világegész képévé lesz, a kizárólag igaz kijelentésekből álló és minden lehetséges igaz kijelentést tartalmazó nyelv pedig a világ tökéletes képét alkotja. Mindaz, nevezetesen, amit az emberi individuum *önmagáról* elmondhat, része lesz e képnek; a szubjektum maga is tárggyá, a nyelv tárgyává válik, s a világ emberi és nem emberi elemei ismeretfilozófiai egy szintre kerülnek: a megismerés alanyi oldalán nem marad más, mint a nyelv totalitása. A megismerő szubjektum így ájul bele a nyelv személytelenségébe, és így lesz a nyelv és annak logikája, mint Wittgenstein írja, *a világ tükörképe*. A szubjektum személytelenné lesz, sőt személytelenségében is tulajdonképpen megszűnik, hiszen a

világgal tökéletes terjedelmi megfelelésbe kerülve, kitüntettségének minden alapját elvesztette. - Döntő kérdés mármost, hogy a nyelvről magáról - *beszélhetünk-e?* Wittgenstein persze látja, hogy a nyelv fizikai létező is; és mint ilyenről, nyilván szólhatunk róla. A nyelv mindent leképezhet, így a nyelvet is. De beszélhetünk-e a nyelvről *mint* nyelvről, a nyelvről *specifikus funkciójában*, beszélhetünk-e arról a *kapcsolatról*, mely a világ és az *arról szóló* nyelv között fennáll; leképezhető-e a valóság és a nyelv *leképezési viszonya*? A térbeli képek analógiája tagadó választ sugall, és valóban, Wittgenstein egyértelmű *nem*-mel felel. A nyelv így nem szólhat, nevezetesen, a világ *ontológiai* és a nyelv *logikai* szerkezetéről, hiszen mindez a leképezés formájához, nem a leképezett tényhez tartozik; s nem szólhat azután, mert a tényeken nem emelkedhet felül, *etikai-esztétikai értékekről* vagy a *transzcendencia* mibenlétéről sem. Így az *Értekezés* 6-os tételére - mely a megelőző tételek mintegy szimbolikus-logikai összegezését jelenti - helyénvaló módon következik a *normatív-etikai összefoglalás*, hogy ti. mindarról, amiről a nyelv *nem* szólhat, *ténylegesen hallgatnunk kell*.

Ezt a gondolatmenetet hivatottak akkor a közbeiktatott altételek követhetővé, érthetővé tenni; és nyilvánvaló, hogy a sajátos számozási eljárás mindenekelőtt nem az olvasó, hanem a szerző igényeiből fakad: a közbeiktatások, beillesztések fizikai folyamatát szervezi. Hogy a már fölépített mű numerikus állványzatát nem bontotta el - ellenkezőleg: a megértés szükséges eszközének tüntette föl^[59] -, ezt már ama öncsaló beállítottság számlájára kell írunk, mely Wittgensteint az *Értekezéssel* kapcsolatban kétségkívül jellemezte. Éleselméjű logikai megfigyelésekkel tüzdelt *spekulatív tanulmányát*, az individuál-pszichológiai és világnézeti diszharmonia ezen kozmikus kivételét, Wittgenstein végleges igazságok szigorú levezetésének vélte. "Ha ennek a munkának értéke van" - írta az *Értekezés* előszavában -, "akkor az kétfélében áll. Először abban, hogy gondolatokat fejez ki, és ez az érték annál nagyobb lesz, minél jobban sikerül a gondolatokat kifejezni. - Itt tudatában vagyok annak, hogy messze elmaradtam a lehetséges mögött. Egyszerűen azért, mert erőm a föladathoz túl csekély. - Jöjjenek mások, és végezzék el jobban. - Ezzel szemben az itt közölt gondolatok *igazsága* megingathatatlanak és véglegesnek látszik számomra. Vagyis az a véleményem, hogy a problémákat, lényegükben, véglegesen megoldottam. És ha nem tévedek, úgy mármost másodszor abban áll ezen munka értéke, hogy megmutatja: mily keveset tettünk azzal, hogy ezeket a problémákat megoldottuk." - Így fejeződik be az előszó, melyből azonban, az *Értekezés* tartalmi elemzéséhez visszatérendő, érdemes néhány korábbi bekezdést is idéznünk. "Ez a könyv" - írja tehát Wittgenstein - "a filozófiai problémákkal foglalkozik, és - úgy hiszem - megmutatja, hogy ezen problémák kérdésföltevése nyelvünk logikájának félreértésén nyugszik. A könyv egész értelmét mintegy a következő szavakba lehetne foglalni: Amit egyáltalán mondani lehet, az világosan mondható; amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. - A könyv tehát határt óhajt szabni a gondolkodásnak, vagy sokkal inkább - nem a gondolkodásnak, hanem a gondolatok kifejezésének: Hiszen ahhoz, hogy a gondolkodásnak határt szabjunk, ezen határ mindkét oldalát el kellene tudnunk gondolni (vagyis el kellene tudnunk gondolni azt, amit nem lehet elgondolni). - A határ tehát csak a nyelvben lesz megvonható, és ami a határon túl fekszik, az egyszerűen értelmetlenség lesz." Wittgenstein tényleg nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem annak jelzésére, hogy *valóban ezt* - az elmondhatónak éles megkülönböztetését attól, ami *kimondhatatlan* - tartja műve alapeszméjének. Az *Értekezés* élén, mottó gyanánt, Kürnberger diktuma szerepel - "... és mindaz, amit tudunk, s nemcsak zúgni és morajlani hallottunk, három szóban elmondható" -; a Russellhoz olasz hadifogságból 1919. augusztus 19-én írt levélben Wittgenstein megint azt húzza alá, hogy munkája lényege a kifejezhetőnek és a kifejezhetetlennek szétválasztása, ami egyszersmind, mint írja, "a filozófia fő problémája";^[60] két hónappal később pedig, az *Értekezés* megjelentetésével Fickernél próbálkozva, szintúgy ilyen irányú magyarázatot mellékel. "Az anyag" - írja Fickernak - "egészen idegennek fog tűnni az Ön számára. Valójában nem idegen Önnek, mivel a könyv értelme etikai. ... Művem két részből áll: abból, amelyet megírtam, és mindabból, amit *nem* írtam meg. És éppen ez a második rész a fontos. Ugyanis könyvem az etikainak mintegy belülről von határt; és meggyőződésem, hogy a határt, *szigorúan, csak* így lehet megvonni. Röviden, azt hiszem: Mindazt, amiről ma *sokan* csak *fecsegnék*, könyvemben rögzítettem, amennyiben hallgatók róla. ... Azt ajánlanám Önnek, hogy az *Előszót* és a *befejezést* olvassa el, mivel mondanivalómat ezek fejezik ki a legközvetlenebbül."^[61]

A nevezetes befejezést, a híres-hírhedt zárótételt^[62] persze részletező-értelmező közbeiktatások bonyolult sora előzi meg. Amiről nem lehet beszélni, az, először is, a logikum. "A logika kijelentései tautológiák. A logika kijelentései tehát nem mondanak semmit" - hangzik a 7-est megelőző első *egytizedes* altétel, a 6.1-es, s a hozzá illesztett 6.11-es magyarázat. "A matematika egyfajta logikai módszer" - jelenti ki nyomban a 6.2-es altétel, vagyis: a matematika kijelentései sem mondanak

semmit. A 6.3-as így szól: "A logika kikutatása *minden törvényszerűség* kikutatását jelenti. És a logikán kívül minden véletlen." Azaz semmilyen szükségszerű vagy törvényszerű kapcsolatról nem lehet közléseket tenni; beszélni csak az esetlegesről lehet, s viszont a világban minden esetleges: "Minden kijelentés egyenértékű. A világ értelmének a világon kívül kell feküdnie. A világban minden úgy van, ahogy van, és minden úgy történik, ahogy történik; *benne* nincsen érték..." - így hangzik 6.4 s a hozzá fűzött 6.41-es magyarázat, melyet azután még 6.42 és 6.421 követ: "Ezért nem is létezhetnek etikai kijelentések. Kijelentések nem fejezhetnek ki semmi magasabbat. Világos, hogy az etika kimondhatatlan. (Etika és esztétika egy.)" Ám ha minderről nem is lehet beszélni, ez, Wittgenstein szerint, nem azt jelenti, mintha *megválaszolhatatlan kérdések* nyomoztatnának minket. Hiszen, mint a 6.5-ös altétel fogalmaz: "Az olyan válaszhoz, melyet nem lehet kimondani, a kérdést sem lehet kimondani. A *rejtély* nem létezik. Ha egy kérdést egyáltalán föl lehet tenni, akkor meg is *lehet* válaszolni." S éppen az igazán lényeges kérdések azok, amelyeket *nem* lehet föltenni. "Érezzük" - hangzik a 6.52-es magyarázat -, "hogymég ha minden *lehetséges* tudományos kérdést megválaszoltunk is, életproblémáinkat még nem is érintettük. Persze nem is marad akkor több kérdés; és éppen ez a válasz." Viszont a kérdéseknek ez a csendje - idézzünk most már folyamatosan 6.522-től a befejezésig - valami nagyon is lényegeset takar. "A kimondhatatlan mindazonáltal létezik. Ez *megmutatkozik*, ez a misztikum. - A filozófia helyes módszere tulajdonképpen ez volna: Csak olyat mondani, amit mondani lehet, vagyis természettudományos kijelentéseket - valami olyat tehát, aminek semmi köze a filozófiához -, és azután mindig, amikor valaki más valami metafizikait akarna mondani, bebizonyítani neki, hogy kijelentéseiben bizonyos jeleknek nem adott jelentést. Ez a módszer a másik embert elégedetlenné tenné - nem volna az az érzése, hogy filozófiát tanítunk neki - de ez volna az egyedüli szigorúan helyes módszer. - Tételeim oly módon magyaráznak, hogy őket az, aki megért engem, a végén értelmetlennek fogja tudni, amikor általuk - rajtuk - túlhaladta őket. (Ügyszólván el kell hajítania a létrát, miután felmászott rajta.) Túl kell jutnia ezeken a tételeken, akkor a világot helyesen látja majd. - Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell."

Amint ezt a létra-hasonlat is jelzi, az *Értekezés* érvelésmódját szerzője nem tekintette a köznap értelemben ellentmondásmentesnek; ellenkezőleg, Wittgenstein hangsúlyozta, hogy önnön értelemnélküliségét bebizonyító tanulmánya mintegy egyetlen nagy paradoxont alkot. Am tegyük hozzá, hogy függetlenül ezen emelkedett paradoxontól, az *Értekezés* a legföldhözragadtabb értelemben is ellentmondásoktól, következetlenségektől, fogalomcsúsztatásoktól szenved. Ha a megírás körülményeire, főképpen pedig a mű elé tűzött roppant földatra gondolunk, talán azt kell mondanunk, hogy szigorúbb logikai következetesség nem is igen lett volna várható. - Wittgenstein mindenestre égett a vágytól, hogy művét mihamarább publikálhassa. Még 1918 nyárutóján elküldte kéziratát a bécsi Jahodának - annak a kiadónak, aki Kraus lapját, a *Fackelt* is megjelentette. Úgy látszik, hogy Kraus és Loos közbenjárásukat ígérték - Jahoda azonban nemet mondott. Wittgenstein október 25-én kapta kézhez az elutasító választ; tíz nappal később esett olasz hadifogságba. Innen sikerült 1919 februárjában-márciusában Russell-lal kapcsolatot teremtenie, s júniusban az *Értekezés* egyik példányát hozzá eljuttatnia. "Ez az egyetlen korrigált példány, amellyel rendelkezem" - írta -, "és életem munkája! Jobban, mint bármikor, szeretném *most* nyomtatásban látni. Késérő dolog a bevégzett munkát fogságomban ide-oda hurcolnom, és látnom, hogy odakint hogyan tobzódik az értelmetlenség! És éppoly késérő arra gondolnom, hogy senki sem fogja megérteni, ha majd kinyomtatják!"^[63] Russell sem értette meg - legalábbis Wittgenstein szerint nem, amint ez augusztus 19-én - a hadifogság utolsóelőtti napján - kelt leveléből kitűnik.

Bécsbe érkezve Wittgenstein Braumüllerhez fordult, ahhoz a kiadóhoz, aki annak idején Weininger *Nem és jellemét* megjelentette. Braumüller, noha magától Russelltől kapott pozitív lektori véleményt, a könyvet csak a szerző saját költségén lett volna hajlandó kiadni. Ezt a feltételt Wittgenstein nem vállalhatta - már csak annál fogva sem, hogy a hadifogságból visszatérve apai örökségét - ez igen tetemes vagyont jelentett - testvérei között teljesen és visszavonhatatlanul széosztotta.^[64] Új lehetőség után nézett tehát, s a *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus* c. német folyóiratot kereste meg, Frege támogatását kérve és remélve. A kézirat visszautasítást nyert. Ekkor fordult Wittgenstein Fickerhez, aki azonban végül is nem merte úgymond a kiadással járó kockázatot vállalni. - Ebben a helyzetben került sor Russell és Wittgenstein személyes viszontlátására, Hágában, 1919 decemberében. Russell vállalta, hogy *bevezetést* ír a könyvhöz, mely ily módon könnyebben talál majd kiadóra. A lipcsei Reclam cég hajlandóságot is mutatott, a bevezetés 1920 tavaszára elkészült, ám Wittgenstein azt felületesnek és tévesnek találta, s közléséhez nem járult hozzá. Reclam természetesen visszalépett, Wittgenstein minden próbálkozással fölhagyott, Russellt azonban felhatalmazta, hogy tetszése szerint

intézkedjen a kézirat további sorsát illetően. Valóban Russellnak volt azután köszönhető, hogy az *Értekezés* 1921-ben megjelent a lipcei *Annalen der Naturphilosophie*-ben, 1922-ben pedig - kétnyelvű kiadásban, s itt is Russell bevezetésével - a londoni Kegan Paul kiadónál. Mivel az 1921-es változat a logikai szimbólumokhoz nem értő szedő jóvoltából gyakorlatilag használhatatlan, a londonit tekinthetjük a voltaképpeni első kiadásnak. A cím - *Tractatus Logico-Philosophicus* - Moore-tól ered; a szöveget C. K. Ogden fordította angolra, Wittgensteinnal buzgón levelezve.^[65] Leveleinek címzettje ekkor már népiskolai tanítóként tevékenykedett Alsó-Ausztriában - a Wechsel-vidék egy *Trattenbach* nevű kicsiny falujában.

III. Válság és útkeresés

GYERMEKLELEKTAN ALSÓ-AUSZTRIÁBAN

A tanítóképzőt Wittgenstein 1919-1920-ban végezte el Bécsben. 1920. szeptemberétől 1922 nyaráig Trattenbachban, utána két tanéven át a Neunkirchentől északnyugatra fekvő Puchbergben, majd 1924 őszétől 1926 áprilisáig a Trattenbach szomszédságában lévő Otterthalban tanított. William Warren Bartley fölfogását,^[66] mely szerint Wittgenstein tanítói működését a szociáldemokrata szellemű ún. osztrák iskolareform-mozgalom összefüggésében kell szemlélnünk, a közelebbi vizsgálat aligha támasztja alá.^[67] Jóllehet Wittgenstein széles körben - sőt szélsőségesen - alkalmazta a szemléltetés, kísérletezés, modellkonstruálás és közvetlen természetmegfigyelés módszereit, s kétségkívül fölkelteni igyekezett a gyermekek kezdeményezőképességét, fegyelmezési technikája éppenséggel hagyományos volt, s a nádpálcát nemcsak büntetés okán, de a bevésés-memorizálás segédeszközeként is gyakran alkalmazta. Tetemes és újszerű matematikai-természettudományos ismeretanyagot igyekezett átadni - a szülőket megbotránkoztatva - kis tanítványainak, különösen a tehetségesebbeknek, ám ezenközben a tantervtől rendszeresen eltért: erőfeszítései egyéniesek, valamiféle intézményes-állami reformtörekvés mögöttes hátterére éppen nem látszanak utalni. A tanítói pályát Wittgenstein nem progresszív-polgári eszmények hatására, hanem, nyilvánvalóan, a csillámló értelmű tolsztoji példától vezérelve választotta.

Jobb képességű diákjai sokat tanultak Wittgensteintől, számunkra azonban annak észrevése az igazán lényeges, hogy maga Wittgenstein is sokat - döntően sokat - tanult tőlük. *A megismerés tényleges folyamatát* tanulmányozhatta körükben, "kreativitás" és "autonómia" reformpedagógiai fogalmait szükségképpen az osztálytermen kívül hagyva. Későbbi filozófiájának egészséges gyermeklelektani alapjaira Wittgenstein a maga népiskolai tanítói működése során és révén tett szert. "Így számolunk" - írja majd pl., sok évvel később. - "És a számolás *ebben áll*. Abban, amit pl. az iskolában tanulunk. Felejtse el ezt a transzcendens bizonyosságot, amely a szellemről alkotott fogalmaddal függ össze."^[68] Vagy, ha kezdetben mondjuk úgy gondolta, hogy a helyesírási szabályokat fejből illik tudnunk,^[69] 1925-re már könyvecskét szerkesztett, *Szótár népiskolák számára* címen,^[70] melynek az volt a célja, hogy általa a tanuló "mindenkor képes legyen valamely szó helyes írásmódjáról tájékozódhatni". Csak ilyen szótár "teszi lehetővé" - látta ekkorra Wittgenstein -, "hogy a tanulót munkájának helyesírásáért teljes mértékben felelőssé tegyük" - csak *szilárd szabályok* által lehetséges a "helyesírási lelkiismeret" fölbresztése.^[71] Hogy az ember még *tévedni* sem képes - vagyis egyáltalán racionálisan gondolkodni -, ha nem valamely gondolati közösséggel *konformitásban* *ítél*:^[72] ez az elképzelés Wittgensteint, jól láthatóan, nemcsak késői éveiben jellemezte. Mint ahogy másrészt persze világos, hogy *a konformitás mint elengedhetetlen tudásalap* eszméjét, vagy *az engedelmisség fölszabadító szerepe* gondolatát Wittgenstein nemcsak - vagy nem közvetlenül - a tanítás gyakorlatából merítette, hanem *Dosztojevszkij-olvasmányai*ból is. Wittgenstein Dosztojevszkij iránti csodálatáról számos szerző tudósít. Fontos utalások találhatók Russellnál,^[73] Engelmann-nál,^[74] von Wrightnél,^[75] Norman Malcolmnál - Wittgenstein, mint Malcolm írja, "rendkívül sokszor olvasta a *Karamazov testvéreket*; de egyszer azt mondta, hogy a *Feljegyzések a holtak házából* Dosztojevszkij legnagyobb alkotása"^[76] -, és Fania Pascalnál is.^[77] M. O'C. Drurnak Wittgenstein azt mesélte, hogy éppen ebben az időben, midőn Alsó-Ausztriában tanítószkodott, újra meg újra elmélyedt a *Karamazov testvérek*ben, és még a falu plébánosának is fölolvastott a regényből.^[78] A *Karamazov testvérek*kel kapcsolatban, amint azt az utalások némelyike aláhúzza, Zoszima sztarec alakja állt Wittgenstein érdeklődésének előterében. A sztarecség sajátos intézménye, Dosztojevszkij leírása szerint, szélsőségesen tekintélyelvű. Aki sztarecet, vallási-lelki vezetőt választ magának, lemond akaratáról és azt teljes engedelmisséggel a sztarecnek

engedi át. Az ilyen ember azt reméli, hogy "halálíg tartó engedelmessége árán végre elérí a tökéletes szabadságot": megmenekül a lélek zabolátlanságának átkától.^[79]

Ha Dosztojevszkij-olvasmányai Wittgenstein későbbi filozófiáját maradandóan befolyásolták is: a lélek zabolátlanságának átkától, tanítói éve alatt, nem szabadították meg. A falusiak - és saját kollégái többsége - által ellenszenves különcként tartott, a filozófiai közösségtől önként elszakadt, s az *Értekezéstől* ugyanakkor, sejtethetőleg, rohamosan elidegenedő Wittgensteint vidéki elszigeteltségében korántsem a szellem egyszerű örömei vagy a lélek derűje töltötték el. "Több mint egy éve erkölcsileg teljesen halott vagyok!" - írja Engelmann-nak 1921. jan. 2-án. - "Ebből azt is megítélheti, hogy hogyan érzem magam. Egyike vagyok azon eseteknek, amelyek ma talán nem olyan ritkák: Volt egy földadatom, nem teljesítettem, és ebbe most tönkremegyek. Életemet jóra kellett volna fordítanom, csillaggá válnom. Itt ragadtam azonban a földön, és most lassanként elpusztulok. Életem tulajdonképpen értelmetlenné vált, és ezért immár csak fölösleges epizódokból áll. Környezetem persze nem érzékeli ezt, és nem is értené; én azonban tudom, hogy a legfontosabbnak vagyok híján."^[80]

1921 nyarán Wittgenstein Skjoldenba utazik; 1925 augusztusában Manchesterbe, Cambridge-be és - Keyneshez - Sussexbe látogat. Barátai - tapintatosan és félénken - életformájának megváltoztatására biztatják; egyelőre eredmény nélkül.^[81] 1926 áprilisában azonban, Otterthalban, botránya támad: az egyik tanítói pofon túl nagyra sikerül, az ügyet ellenséges érzületű szülők föl is fújják - Wittgenstein végleg távozik. Átmenetileg a Bécs melletti Hütteldorfban dolgozik, kertészként, őstől azonban beleveti magát a Kundmannngasse-i ház építésébe, s ez foglalja le azután 1928 novemberéig.

A két bécsi esztendő során Wittgenstein fokozatosan föladta önkéntes szellemi elszigeteltségét. Moritz Schlickkel, a bécsi egyetem filozófiaprofesszorával, az ekkor már formálódó majdani Bécsi Kör vezérével 1927 februárjában ismerkedett meg, Margarete nővére közvetítése révén. Az egyetemen a matematikus Hans Hahn már 1922-ben szemináriumot tartott az *Értekezésről*; Schlick pedig 1924 decemberétől kezdve többször is próbált - sikertelenül - Wittgensteinnel találkozni. 1927 folyamán azután beszélgetésekre került sor, melyeken - Schlicken kívül - idővel részt vett Friedrich Waismann, Rudolf Carnap és Herbert Feigl is.^[82] Wittgenstein és a Bécsi Kör elméleti kapcsolataira - Engelmann memoárja kapcsán - már utaltunk, s erre a kapcsolatra a következőkben még módunk lesz visszatérni - itt, közbenső összefoglalásként, csak annyit jegyzünk meg, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint a Wittgenstein és a logikai pozitivisták közötti elméleti viszony *mindig és kizárólag egyoldalú* volt: Carnapé tévedései soha nem befolyásolták Wittgensteint, viszont Wittgenstein minden tévedése mélységesen hatott a Bécsi Körre.

1928 márciusában történt, hogy Waismann és Feigl rábeszéltek Wittgensteint, hallgassa meg a Bécsben vendégeskedő, intuicionista-konstruktivista holland matematikus L. E. J. Brouwer egyik előadását.^[83] Az előadás mélyen fölkaparta Wittgensteint, s nem kétséges, hogy nagyban hozzájárult ama elhatározásához: újra belekezd bizonyos filozófiai problémák vizsgálatába. Ennek ideje a Kundmannngasse-i ház elkészültével érkezett el. 1929 januárjának legelején Wittgenstein Cambridge-be utazott.

ÚJRA CAMBRIDGE

Cambridge-ben Wittgensteint az egyetemi hatóságok először mint "research student"-et vehették csak nyilvántartásba. Júniusban került sor azután arra, hogy az *Értekezést* doktori disszertációként elfogadják. Az egyik véleményező G. E. Moore volt, s a vélemény néhány sora idézésre érdemes. "Személyes véleményem az" - írta Moore -, "hogy Mr. Wittgenstein disszertációja zseniális munka; de akárhogy legyen is, bizonynyal megfelel a filozófia doktora fokozat cambridge-i követelményeinek."^[84] 1930-tól sok éven át Wittgenstein a cambridge-i *Trinity College* "Fellow"-ja, tagja-munkatársa. 1939-ben professzorrá nevezik ki, Moore katedráját veszi át; erről 1947 végével mond majd le, maradék erejét egészen az írásnak szentelendő.

Midőn Wittgenstein 1929 elején elhatározta, hogy egy időre ismét Cambridge-ben fog élni és filozófiai problémákkal fog foglalkozni, későbbi - a következő húsz évben fokozatosan kialakulandó - gondolatainak körvonalai még korántsem álltak tisztán előtte. Jóllehet ama világnézetnek, amely későbbi vizsgálódásait mintegy áthatja, már ebben az időben nyomai vannak följegyzéseiben, itt még

alig találkozunk világnézeti motívumok és elméleti érvek *összekapcsolódásával* - lényeges közvetítéssel életérzés és fogalomképzés között. Az első hónapok kérdésfeltevései, Wittgenstein későbbi eredményei felől tekintve, pusztán tévelygésnek látszanak: tévelygésnek, melynek Wittgenstein gyakran tudatában volt, s amely őt kétségbeeséssel töltötte el. "Újra Cambridge-ben. Nagyon különös. Néha úgy tűnik számomra" - írja jegyzetfüzetébe február 2-án - "mintha az idő visszaforgott volna. ... Nem tudom, mi vár még rám. Valami majd csak adódik! Ha a szellem nem hagy el. ... Az időnek itt előkészületnek kellene lennie valamire, vagy valóban annak is kell lennie. Valamivel tisztába kell jönnöm."^[85] És néhány nappal később: "Mindaz, amit most a filozófiában leírok, többé vagy kevésbé érdektelen holmi. Lehetségesnek tartom azonban, hogy később jobb lesz."^[86] "Szeretném tudni" - kérdezi magától egy másik, ugyancsak 1929 tavaszán írt följegyzésben - "vajon ez a munka a megfelelő-e számomra. Érdekel, de nem lelkesít. ... Valahogyan a jelenlegi munkámat ideiglenesnek tekintem. - Eszközként valamilyen célhoz."^[87] Vagy: "Folytonosan körben mozgok a probléma mentén. S úgy látszik anélkül, hogy közelebb jutnék hozzá."^[88] Eltelik néhány hónap, és Wittgensteint még mindig kétségek gyötrik. "Ma reggel" - hangzik egy október 6-áról kelt feljegyzés - "ezt álmodtam: valakit hosszú idővel ezelőtt megbíztam azzal, hogy készítsen számomra egy vízikereket, és most már nincs is rá szükségem, de ő dolgozik rajta. A tengely ott feküdt, és rossz volt, körös-körül be volt vágva, nyilván, hogy a lapátokat beletűzze (mint a gőzturbina rotorjánál). Magyarázta nekem, hogy milyen hosszadalmas munka ez, és én arra gondoltam, miért is nem fölülcsapó kereket rendeltem, azt egyszerűen meg lehetne csinálni. Kínozott az érzés, hogy ez az ember túl buta ahhoz, hogy valamit megmagyarázzak neki, vagy hogy jobban csinálja, és hogy hagynom kell tovább küszködni. Arra gondoltam, olyan emberekkel kell élnem, akikkel nem tudom megértetni magam. - Ez olyan gondolat, amely tényleg gyakran felötlik bennem. Ugyanakkor a saját vétkem érzésével. Ennek az embernek a helyzete, aki értelmetlenül és rosszul dolgozgat a vízikereken, a saját helyzetem volt, ahogyan Manchesterben kilátástalan próbálkozásokat folytattam egy gázturbina konstruálására."^[89] És Wittgenstein ehhez még nyomban hozzáteszi: "Lehangolt vagyok, mert a munkám nem megy tovább. Gondolataim szürkék."

Azon kérdések némelyike, amelyekkel Wittgenstein 1929 elején foglalkozott, persze nyilvánvaló folytonosságot mutat mind az *Értekezés*-korszak problémáival, mind a késői írások lényeges témaival. Mindenekelőtt a matematika alapjainak bizonyos problémáiról van itt szó, melyek iránt Wittgenstein érdeklődését, mint említettük, különösen Brouwer 1928 márciusában Bécsben tartott előadása keltette fel újra. És a matematika alapjairól folytatott elmélkedéseihez kapcsolódik, például, Wittgenstein következő fontos megjegyzése: "Azt hiszem, hogy a matematika a múlt évszázadban különösen ösztöntelen időt élt át, és ettől még sokáig fog szenvedni. Azt hiszem, hogy ez az ösztöntelenség a művészetek hanyatlásával függ össze, ugyanabból az okból ered."^[90] Tévednénk azonban, ha matematikai-filozófiai vizsgálódásokban látnánk azt az erőt, mely Wittgenstein gondolkodását ebben az időben előrehajtotta. Ellenkezőleg, úgyszólván "akarata ellenére" "botlik ismét az aritmetikába",^[91] az aritmetikában "meghódíthatlan ellenséges erődítményt" lát, mellyel hátában "a pszichológia földjére nem lehet bemasírozni"^[92] - miközben éppen ez a föld látszik itt Wittgensteint érdekelné. "Tudatában vagyok annak" - írja jegyzetfüzetébe október 9-én -, "hogy a legnagyszerűbb problémák fekszenek közvetlen közelemben. De nem látom őket vagy nem tudom őket megragadni."^[93] És egy hasonló bejegyzés másnapról: "Ma különösen kevés problémát érzek magam körül; biztos jele annak, hogy *előttem* a legfontosabb és legkeményebb problémák fekszenek."^[94] Wittgenstein "freudi ellenállása az igazság megtalálásával szemben"^[95] csak nagyon fokozatosan lazult föl. Így például ebben az időben még nem tisztázza magában, hogy vajon a "fenomenológiai nyelv" lehetetlen,^[96] sőt abszurd^[97] volna-e, avagy ez a nyelv, jöllehet csak a közönséges fizikális nyelvből volna levezethető, éppenséggel lényeges vonásait ábrázolná az utóbbinak.^[98] Immár rábukkan azonban olyan gondolatokra, amelyek későbbi, a fenomenológiai nyelv elképzelése ellen irányuló érveiben majd fontos szerepet játszanak. Így például október 24-én a következőket írja: "Ha azt mondom: »amit itt magam előtt látok, az egy pár cipő« és ez egyáltalán mondat, akkor lehetőknek kell lennie bizonyossággal eldöntenem, hogy ez így van-e vagy sem. Ha ez a lehetőség nem állna fenn, akkor a gyerekek nem tudnák a nyelvet megtanítani, hiszen nem szabadna azt mondanom, »látod, ezek cipők«, hanem csak: »ezek cipőnek látszanak«."^[99] Mely gondolatra még ez a megjegyzés következik: "Minden filozófiai elméletben olyan szavakra bukkanunk, melyek értelme számunkra a mindennapi élet jelenségeiből jól ismert, de amelyek itt ultrafizikai értelemben, vagyis hamisan kerülnek alkalmazásra."

Az elméleti út, melyen Wittgenstein 1929-ben haladt, lassú és bizonytalan volt. A következő két év azonban döntő fölismeréseket hozott. Már 1930. január 3-án kezdetét veszi a vita a "szójelentés naiv

fölfogásával", mely szerint "a szó hallatakor vagy olvastakor annak jelentését »elképzeljük« magunknak";^[100] január 15-én kerül sor első ízben a "mi a szó" kérdés és a "mi a sakkfigura" kérdés összehasonlítására;^[101] miközben május 19-én már "grammatikai játékszabályokról" esik szó.^[102] "A különböző fajta figurák, mint futó, huszár stb." - véli Wittgenstein - "különböző szófajoknak felelnek meg."^[103] És a következő napon így ír: "A jelmagyarázat ama módszeréhez jutok itt el, amelyen Frege annyit csúfolódott. A »huszár«, »futó« stb. szavakat tudniillik meg lehetne magyarázni azáltal, hogy megadjuk a szabályokat, amelyek ezekről a figurákról szólnak."^[104] - A szójelentés ezen új fölfogásához persze a megértés, gondolkodás stb. új fölfogásának kell járulnia. A *gondolkodás* - egy június 29-i bejegyzés szerint - nem más, mint "szimbólumok használata",^[105] és "a gondolatnak, amennyiben egyáltalában beszélhetünk róla, valami egészen házisütetűnek kell lennie".^[106] A gondolat, írja Wittgenstein, nem valami "éteri",^[107] nem valami "amorf". A *várakozás* állapota sem: "Ha várok valakire, nem gondolok egész idő alatt arra, hogy jönni fog, vagy valami hasonló. Sőt, még akkor is, ha éppen erre gondolok, ez a folyamat nem amorf, mint mondjuk a fájdalomé, hanem csak abban áll, hogy például most éppen ezt a mondatot mondom: »jönni fog«."^[108] A "jönni fog" mondat persze el is maradhat: "Ha arra várok, hogy valaki meglátogasson a szobámban, és elrendezem a fotelt és két teáscsészét, kétséges-e akkor vagy sem: várom, hogy eljöjjön."^[109] A várakozás tehát nem lényegileg "belső" folyamat. És amiképp a várakozás, úgy a gondolat is, elvileg, "mindenki által bepillantható".^[110] "Úgy mondhatnánk", írja Wittgenstein, "hogy a *gondolatban* semmi privát nincsen."^[111] Azt, hogy milyen értelemben nem szabad a gondolatot valami privátnak fölfognunk, különösen szemléletesen ábrázolja az augusztus 25-én kelt bejegyzés: "Ha (gondolatban) elhatároznám magam, hogy a »piros« helyett azt mondom: »abrakadabra«, hogyan mutatkozna meg, hogy az »abrakadabra« a »piros« helyén áll. Mi határozza meg a szó helyét? Tegyük föl, mondjuk, hogy nyelvem valamennyi szavát egyszerre más szavakkal akarnám helyettesíteni, honnan tudhatom akkor *én*, hogy melyik szó melyiknek helyén áll. Talán az elképzelések maradnak majd a helyükön, és rögzítik / tartják /. Úgy, mintha az elképzelésen valami horog volna, és ha arra egy szót ráakasztok, akkor ezzel / ezáltal / ki van jelölve a helye? Ezt nem tudom elhinni. Nem hiszem, hogy az elképzeléseknek az értelmezés folyamatában más helyük volna, mint a szavaknak."^[112]

Föltűnően rövid idő alatt, gyakorlatilag 1930 júniusának utolsó napjaiban alakultak ki ama sajátos *stílusjegyek* is, amelyek Wittgenstein késői munkáira olyannyira jellemzőek - a dialógusok és megválaszolatlan kérdések, a tegező megszólításmód. Alkalomszerűen már korábban is szerepet játszottak - így például egy január 3-ról kelt feljegyzésben^[113] -, ám csak július vége felé válnak állandó stílusesszökké. Így például július 29-én: "»Igen, *erre* számítottam«. Hogyan tudtál erre számítani, amikor még nem is volt jelen? (Ez a félreértés vizsgálódásaim egész nehézségét tartalmazza, és megoldását is)."^[114] - A következő feljegyzések július 31-én keltek: "»Azt gondoltam, hogy most jönni fog« - »Igen, azt mondtad, hogy 'mindjárt jönni fog', de honnan tudhatom, hogy ezen azt értetted?«." ^[115] És: "Mármost azt kérdezhetnénk: »Hogyan mutatkozik meg, hogy ő a képet N. arcképeként fogja fel?« - »Nos, amennyiben ezt mondja« - »De hogyan mutatkozik meg, hogy azon, amit mond, ezt érti?« - »Sehogyan sem!«"^[116] - Ez a stílus nagyon is megfelel Wittgenstein elméleti szándékainak. Hiszen mindennapi beszédhelyzetekben, mondjuk társalgásokban, kell kiderülnie, hogy bizonyos filozófiai kérdések, fogalmak, egyáltalán értelemmel bírnak-e, ilyen helyzetekben fog meggyőzően megmutatkozni, hogy "hiszen ... minden egyszerű és közismert",^[117] ilyen helyzetekben vezethetők vissza a kifejezések - például a "valamit valamin érteni" kifejezés - a legtermészetesebb módon "metafizikai alkalmazásukból a nyelvbeni helyes alkalmazásukra".^[118] "Ha a filozófusok valamilyen szót használnak és jelentése után kutatnak, mindig azt kell kérdeznünk magunktól: vajon abban a nyelvben, amely létrehozta / amely számára létrehozták /, ténylegesen használják így, valaha is, ezt a szót? - Legtöbbször azt fogjuk találni, hogy nem így áll a helyzet, s hogy a szót normális grammatikájával szemben (ellentétben) használják. (»Tudni«, »lét«, »dolog«.)"^[119] S ezenközben a normális - áthagyományozott - grammatikát nem különös fölismerések alapozzák meg, hanem ellenkezőleg: ez a grammatika minden fölismerés, minden ítélet alapja. "»A gyerekeknek ahhoz, hogy az elemi iskolai számtant megértsék, nagy / jelentős / filozófusoknak kellene lenniök, ennek hiányában van szükségük a gyakorlásra«" - hangzik Wittgenstein szeptember 13-án kelt ironikus megjegyzése.^[120] Az olyan formulák, mint "nos, így használjuk a nyelvet",^[121] vagy "hát így tanultam meg a nyelvet"^[122] *végső igazolásokat* jelentenek; a további igazolások iránti szükségletet "nyelvlogikánk félreértésének" kell tekintenünk.^[123] "Tanítsd meg nekünk" - ti. a számtant, a nyelvet - "ezzel már megalapoztad."^[124]

A nyelvlogika félreértésének bizonyul az a kérdés is, hogy vajon a másik személy "valóban ugyanazt a szint" látja-e, amikor mondjuk "kéket lát, mint én".^[125] Vajon "valóban ugyanazt látja, mint én", amikor "a mintára tekint"? Ebben kételkedni, véli Wittgenstein, éppoly értelmetlen, mint egyáltalán az az elképzelés, amely szerint a gondolat valami "titkos és elmosódott folyamat", "melyről a nyelv csak sejtésekkel szolgál".^[126] Csak látszólag áll úgy a helyzet, "hogy nem tudhatjuk, vajon két ember ugyanazt a szint látja-e, amikor valamely tárgyra tekint. Ez értelmetlenség, mivel azon, hogy különböző személyek különböző színeket látnak, valami egészen mást értünk, és ebben az értelemben éppenséggel léteznek kritériumok arra vonatkozóan, hogy mindketten ugyanazt a szint látják, vagy különböző színeket."^[127] "Hamis analógia vezet bennünket félre", hangsúlyozza újra meg újra Wittgenstein, "amikor azt mondjuk, hogy az elképzelések privát természetűek."^[128] Ez a kérdés: "Honnan tudod, hogy az amit pirosnak nevezel, valóban ugyanaz, mint amit a másik úgy nevez", "épp oly értelmetlen", mint az a kérdés, hogy "honnan tudod, hogy ez egy piros folt?"^[129] Az ilyen és hasonló kérdések értelmetlenségét világosan kimutatandó, Wittgenstein már 1930-ban ama módszerrel él, mely később, mondjuk a *Kék Könyv*ben, olyannyira lényeges szerepet játszik majd nála: megmutatja, hogy a "képzetek", *elképzelt képek* tényleges vagy föltételezett funkcióit mindenkor elláthatnák *fizikai képek* is. Lehetséges "az elképzelések továbbhaladásának azon folyamatát, amely gondolkodás közben lejátszódik, más folyamattal, mondjuk jelek leírásával (vagy hasonlóval) helyettesíteni, és ez ugyanazt a szolgálatot fogja tenni".^[130] Valaki például - okoskodik Wittgenstein - azt a parancsot kapja, hogy keressen egy sárga virágot. Föltehetnénk ekkor - és éppen ez a hagyományos filozófiai föltevés -, hogy az illető keresés közben a sárga szín valamilyen emlékezeti képét hordozza magával, és a különböző virágokat ezzel a képpel hasonlítja össze. Az emlékezeti kép azonban, elvileg, nyilván helyettesíthető egy sárga *táblácskával*, és Wittgenstein a következőképpen kérdez: honnan tudja az illető, hogy melyik virág *ugyanolyan* színű, mint a táblácska? "Talán az a fölfogás a legtanulságosabb, mely szerint: ha sárga táblácskával keressük a virágot, a színazonosság viszonya mindenestre nem valami újabb képben adott számunkra. Hanem a meglévővel már megelégszünk."^[131] Ám ha a színazonosság képe nélkülözhető, úgy - különleges esetektől eltekintve - maga a színminta sem szükséges: és az elképzelt kép sem. "Elindulok a sárga virág keresésére. Még akkor is, ha menet közben valamilyen kép lebeg szemeim előtt, vajon szükségem van erre a képre, amikor a sárga virágot - vagy egy másikat - megpillantom?"^[132] És egy további példa, melynek esetében világos, hogy itt az elképzelt kép mint minta nem játszhat szerepet: "Most ez a parancs: »Képzeld el egy piros kört«. És megteszem. Hogyan tudtam a szavaknak ilyen módon engedelmessé válni?"^[133] Lennie kell egy pontnak, ahol az elképzelések, minták, jelek, képek a cselekvést már nem támogatják: ahol *a cselekvésnek önmagára kell hagyatkoznia*. Úgy látszik, hogy Wittgenstein 1931-ben már kifejezetten birtokában volt ezen döntő fölismerésnek; néhány hónappal korábban mindazonáltal még sikertelenül próbálkozott ugyanezt a fölismerést a *szabálykövetés* fogalmára vonatkozó elemzéseiben következetesen kimunkálni. 1930. szeptember 1-én és 2-án ugyan a következőképpen írt: "»Tudni azt, hogy mi a helyzet, ha a mondat igaz« csak annyit jelenthet, mint ismerni a szabályt, mely szerint a mondat ellenőrizhető. - De hogyan van kifejezve, hogy ezen szabály szerint *kell ellenőriznünk*? Hiszen a szabály csak mellékelve van a mondathoz, hol van azonban ábrázolva a mondatra történő alkalmazása? Akárhogyan volna azonban ábrázolva, ez is csak egy másik / további / kép lehetne, és így végtelen regresszusba bonyolódnánk."^[134] És: "Ha valamely szabály szerint tényállást képezünk le, úgy itt a *tényállás* a *minta*. Nincs szükségem további mintára, mely megmutatná, hogy a leképezésnek hogyan kell történnie, vagyis hogy hogyan kell az első mintát használni, hiszen különben ahhoz is mintára volna szükségem, hogy a második minta használata / alkalmazása / felől tájékozódjam stb. ad infinitum. Azaz a további mintával mítsem érek, egyszer úgyis minta nélkül kell cselekednem."^[135] Ezek a fejtegetések, a későbbi följegyzések felől tekintve, immár a megoldást jelenthetnék - Wittgenstein azonban, itt még, nem ismeri fel vagy nem ismeri el ezt a megoldást. Különböző formulákkal kísérletezik. Talán lehetséges, írja, *ki nem fejezett*, kimondatlan szabályt is követni;^[136] talán az is elegendő, ha *a szabállyal való megfelelésről* beszélünk, és a *szabálykövetés* mozzanatát kiiktatjuk.^[137] Ám ekkor a szabályos és szabálytalan viselkedés között voltaképpen már nem tudunk különbséget tenni. "»A grammatika szabályait követni«, annyit tesz ez, mint: valamilyen értelemben beszéd közben ezekre a szabályokra gondolni? Nem. - Annyit tesz, mint: mindig bizonyos szabályoknak megfelelően beszélni? Nem. - Annyit tesz, mint: szabályokat követni. - De hát mindenki szabályokat követ, aki csak valamit csinál: hiszen valamilyen szabály majd csak adódik, amelynek éppen megfelel az, amit tesz."^[138] Ám ugyanakkor a szabálykövető és az önkényes viselkedés között nyilvánvalóan lennie kell valamilyen különbségnek: "Nem vagyok ugyan a grammatikai szabályoknak explicite tudatában, amikor a nyelvet használom, de tudatában vagyok annak, hogy a nyelvet nem ad hoc találom ki. És ha én találnám ki, akkor is: semmit sem érne, ha a

kitalált szabályoknak azután nem akarnék engedelmeskedni. - Azaz a nyelv csak azon szabályok által funkcionál nyelvként, amelyeket használata során figyelembe veszünk. (Mint ahogyan a játék csak szabályok folytán funkcionál játékként.) - Éspedig függetlenül attól, hogy magamhoz vagy másokhoz beszélek. Mert magammal sem közlök semmit, ha hangcsoportokat ad hoc akármilyen tényekkel asszociálok." [139]

A szabályosság elengedhetetlensége és a szabálykövetés fogalmának terméketlensége közötti ezen dilemmát Wittgenstein később azáltal oldja majd föl, hogy a szabály fogalmát egyáltalán elkerüli, s helyette olyan fogalmakat alkalmaz, mint: *használat*, *szokás*, *intézmény*. 1931 elején - a legutóbb idézett följegyzés a jegyzetfüzetben a január 30-i dátumot viseli - ez az út, úgy látszik, még zárva volt számára. A szabály fogalmától a minta fogalmához tér pl. vissza: "e szavak: »szabály szerint« - fölöslegesek. Minden benne van azokban a szavakban, hogy »a mintát követni«" [140] - és annak ellenére, hogy már február 21-én a nyelvről mint "társadalmi berendezés"-ről beszél, [141] végül is nem tesz, az itt tekintett időszakban, kísérletet arra, hogy a fogalomalkotás ezen irányát összekösse ama felfogással, amely szerint a cselekvés, alapvetően, *nem* követ mintákat. Aligha kétséges azonban, hogy 1931-ben már azok a gondolati elemek játszanak túlnyomó szerepet Wittgenstein följegyzéseiben, amelyek azután majd későbbi szintéziseinek alapállományát képezik. Hiszen 1931-ben íródnak a Frazer-kommentárok, melyekben Wittgenstein oly nagy súlyt helyez a *puszta leírás* [142] programjára, és ennek megfelelően aláhúzza: "a filozófia a nyelv valóságos / tényleges / használatához [... amit valóban mondanak] semmilyen módon nem nyúlhat hozzá, végül is tehát csak leírhatja azt. - Hiszen nem is tudja megalapozni. - Mindent úgy hagy, ahogy van." [143] Olyan felfogás ez, mely persze tarthatatlannak bizonyulna, ha a *szójelentés* a szóhasználattól független, utóbbi az előbbi által *meghatározott* volna. Ilyen függetlenség azonban nem létezik: "A szó jelentését megérteni annyit tesz, mint használatát ismerni, megérteni." [144] - 1931-ből származnak azon példák és érvek is, amelyekkel a *Filozófiai vizsgálódások* első bekezdéseiben találkozunk majd: Ágoston nyelvfelfogásának kritikája, [145] a játék az építőelemekkel, [146] a fejtegetés, hogy maga "a játék" nem létezik. [147] Mindezen gondolati elemek összefüggése persze nem nyomban magától értetődő. Hiszen Wittgenstein maga is megjegyzi, 1931. október 14-én, hogy amit mond, az egyfelől "egyre könnyebben érthető, másrészt jelentése egyre nehezebben fogható föl"; és az interpretációt, az itt tekintett időszak vonatkozásában, lényegesen megnehezíti az a körülmény is, hogy a problémák és fogalmak egymáshozrendelése, ezen évek során, korántsem állandó - hogy Wittgenstein terminológiája folytonosan változik. ("Hogyan ölt a probléma új ruhát!" - írja 1930. augusztus 29-én. [148]) Így például a leképezni-verifikálni-alkalmazni-használni fogalomsorban 1929 és 1931 között egy és ugyanazon probléma megőrződött, [149] de tovább is fejlődött és átalakult. Vagy például a "terv" fogalmának elemzése láthatólag világosabbá tette az *alkalmazás* és *cselekvés* szerepét a *megértés* vonatkozásában [150] - miközben ez a fogalom maga csakhamar ismét kiiktatódik. És mégis, ezek az elemek éppenséggel egységes - tudniillik világnézetileg egységes - egésznek alkotnak. "Bármit írok is" - jegyzi meg Wittgenstein 1930-ban - "csak fragmentumok, de aki megért engem, az ebből egy zárt világképet fog kiolvasni." [151] Valóban, zárt világképet: a konzervatív antropológia világképét.

IV. Wittgenstein új filozófiája

ANTROPOLÓGIAI KONZERVATIVIZMUS

Annak, hogy a késői Wittgenstein világképét, s ezen belül, különösen, az *emberről alkotott képét* - antropológiáját - "konzervatív"-nak nevezzük, nyilván csak akkor van tudományos értelme, ha ezen megnevezés által jól definiált elméleti és történeti párhuzamokra, illetve hatásokra irányíthatjuk a figyelmet. A konzervatív gondolkodás történetileg egyáltalán nem egységes képlet, és különösen az 1920-30-as évek német ún. újkonzervativizmusa, amellyel Wittgenstein késői munkássága a legnyilvánvalóbban hozható kapcsolatba, lényegesen eltér mondjuk a német konzervativizmusnak a 18. század végén és a 19. század elején kialakuló első nagy hullámától. Kiemelhetők mindazonáltal bizonyos alapvető eszmék, amelyek az itt említett két áramlatban közösek voltak, sőt jellemző elemei a legtöbb olyan elméleti és politikai irányzatnak, mely önmagát "konzervatív"-nak hívta vagy hívja. Ezek az eszmék, a konzervativizmus "maradandó magja", alkalmasan jellemezhetők Klaus Epstein kiváló munkája, *A német konzervativizmus keletkezése* alapján. Epstein a konzervativizmust nem pusztán -

vagy nem elsősorban - mint politikai tartást, hanem - alapvetően - mint ismeretfilozófiai-etikai beállítottságot ragadja meg: mint a szélsőséges racionalizmus ellenhatását. A konzervatívok, írja Epstein, úgy vélik, hogy "a csaldás és szenvedés örök tényei, amelyeket korábban az embert éretté tevő és regeneráló isteni terv részének fogadtak el", továbbra is magyarázat után kiáltanak, miközben a racionalizmus ezt a magyarázatot képtelen megadni; úgy vélik, hogy az egyéni okoskodásnak meg kell hajolnia a "szokásokban és hagyományokban kifejeződő kollektív bölcsesség" előtt. Számukra a "fönnálló iránti tisztelet s a kialakult iránti alázat értékesebb emberi tulajdonságokként jelennek meg, mint a szillogizmusok építésében megnyilvánuló szellemi ügyesség. A konzervatívok ... arra hajlanak, hogy a sokféleség jelentőségét hangsúlyozzák, míg ellenfeleik az általános elveket emelik ki; a kompromisszum szükségességét hirdetik a pluralisztikus mindenségben, míg ellenfeleik a »helyes ész« győzelmére törekcszenek mindenütt és minden időkben; és miközben (ha húzódozva is) belenyugszanak a természetes történelmi változásokba, hangsúlyozzák, hogy a történelem mesterséges emberi manipulációja a társadalmat csak rosszabb helyzetbe hozhatja." [152] Hasonlóan általánosító értelemben beszél Gerd-Klaus Kaltenbrunner a konzervativizmus "transzcendentálszociológiai struktúrájáról", tudniillik olyan konzervatív elképzelésekről, amelyek *függetlenek* a mindenkori történelmi-társadalmi környezettől. "Transzcendentálszociológiai struktúrájában" - írja Kaltenbrunner - "a konzervatív gondolat egyfajta elemi antropológiára utal. Nem beszélhetünk a konzervativizmusról anélkül, hogy ne beszélnének az emberről, hogy ne formálnánk véleményt arról: mi tartozik az ember *lényegéhez*. ... A konzervativizmus antropológiai dimenziójának ... fölvétele nem mond ellent annak a ténynek, hogy a konzervatív beállítottság, mint az egész társadalmat átfogó válság következménye és tükröződése, csak viszonylag későn kristályosodott ki." [153] Karl Mannheim is, "Das konservative Denken" (1927) című klasszikus tanulmányában "konzervativizmus"-on nemcsak "politikai tartalmak és magatartásmódok struktúra-összefüggését" értette, hanem úgyszintén "általános világnézeti, érzelmi *egymáshoztartozásokat*, melyek meghatározott gondolkodásmódok konstituálásáig hatolnak". [154] A konzervatív megélés és gondolkodás lényeges jellemvonásai pedig: "a közvetlenül adotthoz, gyakorlatilag *konkrét*hez való ragaszkodás"; [155] az ezzel összefüggő tendencia "a meglévőnek a maga korlátozottságában való megragadására" - vagyis nem a "norma felől" történő megítélésére, mint a progresszív gondolkodásban; [156] valamint az a szemléleti mód, melyet Mannheim a következő hasonlattal ábrázol: "Ha a konzervatív megélés arra kényszerül, hogy képet alkosson magának az egészről, úgy ez a kép mondjuk egy ház *összképére* fog hasonlítani, melyet akkor nyerünk, ha azt minden oldaláról, sarkáról és éléről, minden perspektívában konkrét életcentrumokra vonatkoztatva, egybevetítjük. A progresszív ezzel szemben az *alaprajzot* keresi, a nem is szemléletes, a racionálisan tagolható összefüggést kutatja." [157]

A konzervatív elméletre jellemző, hogy mindig más *elméletekkel* szembeni küzdelemben jön létre, és pedig olyan elméletekkel szembeni küzdelemben, amelyek éppenséggel az elmélet, az emberi szellem hatalmát hirdetik. A konzervatív elmélet, előszeretettel viseltetvén az adott és a konkrét iránt, alapján elméletellenes. A konzervativizmus, mint Armin Mohler írja, "mindig csak akkor alvad elméletté, amikor ellenséges elmélettel szemben kell védekeznie". [158] A konzervatív elméletellenesség szélsőséges módon jut kifejezésre az elvont fogalmaktól való általános viszolygásban: a hallgatás konzervatív hajlamában. Mohler "különös némaságról" ír, "mellyel minden, ami konzervatív, meg van verve", [159] ezt a némaságot azonban a konzervatív beállítottság maga éppenséggel mint a spekuláció és fecsegés alternatíváját éli meg.

Hogy mármost a konzervatív gondolkodás itt ábrázolt alapvonásai Wittgenstein késői írásaiban nagyon is föllelhetők, sőt, hogy éppenséggel döntő jegyét képezik ezen írásoknak - és már a 30-as évek legelején készült följegyzéseknek is -, kétségkívül szembeötlő. A *racionalisztikus magyarázati séma visszautasítása* nemcsak a késői *Über Gewissheit* vezérmotívuma, hanem már a Frazer-kommentároké is; a *meglévőnek*, a történetileg adottnak *tisztelete* nemcsak Wittgenstein azon programatikuss kijelentéseiben nyilvánul meg, melyek a filozófia *pusztán leíró* föladatára vonatkoznak, hanem a mindennapi nyelv tekintélyét alapvetően elfogadó elemzéseiben egyáltalán - miközben érzékenysége az emberi jelenségek *konkrét-természetes sokfélesége* iránt ugyancsak újra meg újra megfigyelhető. "Nyelvünk olyan" - írja majd Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódásokban* -, "mint egy régi város: utcácskák és terek, régi és új házak, és a házakhoz különböző időkben hozzáépített részek összevisszasága; és ezt az egészet új elővárosok sokasága veszi körül, egyenes és szabályos utcákkal és egyforma házakkal." [160] S ezen szemlélet metodológiai alapvetése már korán készen áll: "A világgal és

a nyelvvel kapcsolatos általános megfontolások nem léteznek" - olvasható az 1931. június 22-i följegyzések között.^[161]

Wittgenstein gondolkodása azonban nemcsak általános módszerben konzervatív, de tartalmazza egyfajta *konzervatív antropológia* elemeit is. A késői írások - és már a 30-as évek elején készült följegyzések - olyan emberképet implicálnak, amely a liberális, klasszikus-polgári emberképpel éles ellentétben áll. A belsőleg-szellemileg autonóm, racionális individuum fogalma, azon szubjektum fogalma, mely az ész fényénél önnön képzeleti világában szuverén módon ítél és következtet, s amelynek a nyelvre pusztán mint a közlés eszközére van szüksége - abszurdnak bizonyul ama fölismerések alapján, melyek szerint: a szó jelentése nem valami elképzelt kép, hanem a használat; a várakozás, gondolkodás, megértés stb. nem privát szellemi folyamatok; a matematikai belátás csak a gyakorlásban keletkezettet ragadja meg;^[162] minden cselekvés, végső soron, magára hagyatkozva játszódik le, nem pedig minták valamiféle értelmezése nyomán. Wittgenstein konzervatív antropológiája túlnyomóan negatív formulákkal dolgozik: hiszen szükségképpen, mint a konzervatív elmélet mindig, merőben idegen - a hamisnak érzett világképtől kölcsönvett - fogalomrendszerben mozog.

Nem átláthatatlan misztikus okokból áll tehát Wittgenstein "harcban a nyelvvel",^[163] kell reményeit a "kimondhatatlanba" vetnie.^[164] Ám a kimondhatatlan most, úgy látszik, mélyebben elrejtett, távolabb van, mint az *Értekezés*ben volt. Az a történelmi környezet, amely a fiatal Wittgensteint körülvette, bizonyos értelemben még tartalmazott olyan elemeket - például a szilárd rend eleven eszméjét -, amelyeket a konzervatív elmélet közvetlenül fölmutathatott, leképezhetett. Nem így az a világ, melyben Wittgenstein a háború után élt, és amelyben egy konzervatív beállítottságú osztráknak valóban idegennek kellett magát éreznie. Az pedig aligha kétséges, hogy Wittgenstein, már pusztán személyiségét tekintve is, mind fiatal korában, mind a későbbi években konzervatív beállítottságú volt. Nem véletlen, hogy éppen az *alázat* teljes hiánya volt az, amit barátainál, cambridge-i egyetemi hallgató korában, olyannyira kifogásolt. "Nem tiszteltük" - írja J. M. Keynes, *My Early Beliefs* című visszaemlékezéseiben - "a hagyomány bölcsességét vagy a szokás-teremtette korlátokat. Amint azt [D. H.] Lawrence s Ludwig [Wittgenstein] is joggal mondogatta, hiányzott belőlünk az alázat - bármi és bárki iránt."^[165] Paul Engelmann Wittgenstein "lojalitásáról" beszél "minden vallási vagy társadalmi természetű legitim hatalom iránt", s azt írja, hogy "a lojalitás minden *valódi* tekintély iránt olyannyira Wittgenstein természetéhez tartozott, hogy mindennemű forradalmi meggyőződést ... egyszerűen erkölcstelennek talált."^[166] Wittgenstein konzervatív beállítottságát markánsan ábrázolja Rudolf Carnap intellektuális önéletrajzában. "Olykor az volt a benyomásom", írja Carnap, "hogy a tudós tudatosan racionális és érzelmentes attitűdje, csakúgy mint minden olyan eszme, mely a »felvilágosodás« szellemét árasztotta, Wittgenstein számára visszataszító volt. Wittgensteinnal történt első találkozásunk alkalmával Schlick, szerencsétlen módon, megemlítette, hogy érdeklődöm az eszperanto és más hasonló nemzetközi nyelvek problémája iránt. Amint arra számítottam is, Wittgenstein határozottan viszolygott ezektől a nyelvektől. De meglepett érzelmeinek hevessége. Az olyan nyelv, mely nem »szervesen fejlődött«, számára nemcsak haszontalannak, de megvetendőnek is tűnt."^[167] És jellemző az, amit Fania Pascal, akitől Wittgenstein a 30-as évek közepén oroszul tanult, ír: hogy tudniillik Wittgenstein abban az időben, amikor Cambridge értelmisége egyre inkább balra fordult, "még mindig a hajdani Osztrák-Magyar Monarchia régimódi konzervativizmusát" képviselte.^[168] Mint ahogyan a barokk engedelmességérzés csodálatos költője, a Wittgenstein által oly nagyrabecsült Grillparzer^[169] számára a világ, amelyben még Beethoven élt, olyan "egyszerűséggel és tisztasággal" bírt, amelyet hiába keresett a maga kortársai között,^[170] Wittgenstein számára a békebeli Ausztria jelenti azt a világot, amelyhez képest a háború utáni évtizedek züllött, nyomorúságos korszakot képeznek. "Az *osztrákok*" - írta Russellnak még 1921-ben - "a háború óta olyan végtelenül mélyre süllyedtek, hogy arról még beszélni is szomorú!"^[171]

Wittgenstein hódolata Grillparzer iránt egyébként kifejezetten eleme konzervatív világnézetének. Ezt a hódolatot ugyan részben a Wittgenstein család hagyományai magyarázzák, még inkább magyarázza azonban bizonyos szellemi rokonság, mely a konzervatív Wittgensteint a konzervatív Grillparzerhez kötötte. Mert az, hogy Grillparzer éppenséggel mint konzervatív értékek és eszmék képviselője bírt Wittgenstein számára jelentőséggel, Engelmann vonatkozó utalásaiból, mindenekelőtt azonban természetesen Wittgenstein saját utalásaiból, világosan kitűnik.

Grillparzer "azon drámái közül, amelyeket Wittgenstein a leginkább nagyra becsült", Engelmann különösen az *Ein treuer Diener seines Herrn* emeli ki, és arra az "önfeláldozó hűség", arra a "lojalításra" utal, mely ezen darab hőseit kitünteti.^[172] Az ilyen lojalítás azonban, Engelmann fentebb idézett szavai szerint, Wittgenstein lelki beállítottságának is alapvonása volt. És ezen beállítottság elméleti kifejeződése a filozófus késői írásaiban olykor valóban Grillparzer sorait juttatja eszünkbe. "El kell ismernünk ... bizonyos tekintélyeket" - írja majd a 40-es évek végén - "ahhoz, hogy egyáltalán ítélni tudjunk",^[173] tekintélyeket, mint *iskolánk* vagy az áthagyományozott *világkép*,^[174] olyan *alapok* ezek, amelyekkel kapcsolatban *minden kétely üres*.^[175] Hiszen Grillparzer szomorújátékában, az *Ein Bruderzwist in Habsburg*ban is ezt olvassuk:

Ne ítéljete a szent kötelékekről,
Melyek tudattalanul, a születéssel egyidőben,
Bizonyíték nélkül, mert ők maguk a bizonyíték,
Összekapcsolják, mit okoskodás ártón választ szét.

Hasonlóan a *Libussa* című szomorújátékban:

Egyetlen van, mi vélelmeket összekapcsol:
Az alázat, mely bizonyítékokra nem támaszkodik.

De a bizonyítatlan iránti alázat ezen attitűdjé nyilvánul meg Wittgensteinnél is, midőn 1930-ban Schlick etikáját kritizálva megjegyzi: "jó az, amit Isten parancsol", nem pedig: Isten a jót azért parancsolja, mert az jó. El kell vágni az útját "minden olyan magyarázatnak, hogy a jó »miért« jó".^[176] Ez az attitűd persze kiáltó ellentétben állt a szokásos felfogással. Amit Joseph Roth Grillparzerről mondott: "Soha nem volt forradalmár, de mindig lázadt, és pedig konzervatív hajlamai folytán, mint a hierarchikus rend hitvallója és a hagyományos értékek védelmezője"^[177] - Wittgensteinra is áll.

Wittgenstein a 20-as-30-as évek fordulóján két ízben is igen tanulságos módon utal Grillparzerra. A két utalás a kéziratokban *hasonló szövegösszefüggésben* fordul elő. Az elsőt Wittgenstein 1929. november 7-én vezette be jegyzetfüzetébe. "Azt hiszem" - írta -, "hogy az osztrákságban rejlő jó (Grillparzer, Lenau, Bruckner, Labor) különösen nehezen fogható föl. Bizonyos értelemben *szubtilisabb*, mint minden más, és igazsága soha nem a valószínűség oldalán van."^[178] A következő nap feljegyzései között mármost - alig két oldallal lejjebb^[179] - egy a filozófiáról és a nyelv zavarairól szóló fontos bekezdés található, mely a *Philosophische Bemerkungen*ban is publikálásra került: "A filozófiában mindig egy sor rendkívül / nagyon / egyszerű alapelv alkalmazásáról van szó, olyan alapelvekről, amelyeket minden gyerek ismer, és a - hatalmas - nehézség csak abban áll, hogy ezeket az elveket a nyelvünk által teremtett zavar közepette kell alkalmaznunk. Sohasem az egzotikus halakkal végzett kísérletekről vagy a matematika legújabb eredményeiről van szó. Az a nehézség azonban, amely ezen egyszerű alapelvek alkalmazásában mutatkozik, az alapelvek iránt is kételyeket támaszt."^[180] Éppen a konkrét nyelvhasználat és a spekulatív fecsegés ellentétére vonatkozik azonban Wittgenstein másik Grillparzer-utalása is, mely nem más, mint idézet a "Grün und Grimm" című epigrammából.^[181] Az epigramma így szól:

Mily könnyen mozgunk a nagyban és távoliban,
Mily nehezen fogható meg az, ami közel van és egyedi:
Ahelyett, hogy a grammatikustól szépen csendben tanulnál,
Csodálod, halloh! a szabadság bajnokát.^[182]

Az idézet a 153b jelű jegyzetfüzetben olvasható. Ugyanott három oldallal lejjebb a következő bejegyzést találjuk: "A nyelv mindenki számára ugyanazokat a csapdákat tartja készenlétben; jól járható tévutak roppant hálóját. És így azután látjuk, ahogy egyik a másik után ugyanazon az úton indul el, és már tudjuk, hogy hol fog elkanyarodni, hol fog egyenesen tovább menni anélkül, hogy az útelágazást észrevette volna stb. stb. Mindazokon a helyeken tehát, ahol tévutak nyílnak, táblákat kellene elhelyeznem, amelyek a veszélyes pontokon átsegítenek."^[183] Az ebben a jegyzetfüzetben található bejegyzések láthatólag első, eredeti megfogalmazások, azaz a Grillparzer-idézet és az utóbbi följegyzés Wittgenstein gondolkodásában ténylegesen egyetlen összefüggő asszociációs sor elemét képezi. Grillparzer és Wittgenstein között a legfontosabb érintkezési pontok a mindennapi nyelvhasználatot

vezérfonalának tekintő *filozófiaellenesség* területén helyezkednek el, vagy általánosabban: a konzervatív elméletellenesség területén egyáltalán.

Grillparzer konzervativizmusa nem az adothoz való ragaszkodás: sokkal inkább a jelen kritikája olyan eszmények nevében, melyeknek semmilyen kapcsolatuk nincsen a valósággal - sem a kortársi-jelenkorival, sem pedig a számára voltaképpen már idegenné vált, visszavonhatatlanul elmúlttal. Grillparzer - és mindenekelőtt ez magyarázza a mély benyomást, melyet Wittgensteinra gyakorolhatott - az *újkonzervativizmus előfutára*, nem pedig az ókonzervativizmus utóvédharcosa. Joseph Roth őt tartotta az osztrák történelem "egyetlen konzervatív forradalmárának"^[184] - ám tévesen. Hiszen 1930-ban nemcsak Németországban, de Ausztriában is az újkonzervativizmus vagy forradalmi konzervativizmus valóságos hullámáról beszélhetünk. És kézenfekvő Wittgenstein ekkori törekvéseit éppen ezen történeti-eszmetörténeti fejlemény fényében tekintenünk.

"Már merő logikátlansága folytán is" - írja F. Stern *The Politics of Cultural Despair* c. könyvében - "a »konzervatív forradalom« kifejezés találó. A mozgalom ténylegesen paradoxont testesített meg: követői arra törekedtek, hogy lerombolják a megvetett jelent, az idealizált múltat egy elképzelt jövőben kívánván újra birtokba venni. Öröksükből kitagadott konzervatívok voltak, akiknek semmi megőriznivalójuk nem volt: a múlt szellemi értékei már holt emlékké váltak a számukra, a konzervatív hatalom anyagi maradványai pedig nem érdekelték őket. A múlthoz akartak előretörni, vágyódtak valami olyan új közösség után, melyben a régi eszmék és intézmények újra általános kötelekeket teremtenek."^[185] - Az újkonzervatív fölfogást markánsan foglalja össze és képviseli a prominens publicista Adolf Grabowsky - később professzor Baselben - "Konservatismus" című, a *Zeitschrift für Politik* 1931. márciusi számában publikált tanulmánya. Ebben a konzervatív beállítottságot mint az egészséges emberi értelem *természetes vonását* jellemzi, anélkül persze, hogy a jelenkor tipikus emberét konzervatívnak tartaná. Ellenkezőleg, írja Grabowsky, azt is mondhatnánk, "hogy a konzervatíván gondolkodók titkos rendet alkotnak, oly titkosat, hogy legtöbbször maguk sem sejtik ezt a közösséget. Amint azonban csak három-négy mély szót váltanak, szellemi és lelki összefüggések ébrednek, és fölösleges lesz szavakat pazarolni... Talán innen van, hogy a konzervatív gondolkodó sokkal gyakrabban hallgat, mint más nézetek képviselője." Grabowsky rámutat a konzervatív és a *vallásos* világnézet bizonyos rokonságára. Úgymond az alázat fogalma - "mely a konzervativizmus egyik központi fogalma, és talán a leginkább megkülönbözteti a liberalizmustól, demokratizmustól és racionalizmustól" - közvetít közöttük. E világnézetek ugyanakkor semmiképpen sem azonosak egymással. A vallás - Grabowsky itt specifikusan a katolicizmusról beszél - "objektíve adott és megállapítható lét- és értékrendet föltételez. A katolikus számára tehát az igazság abszolút, az igazság megismerése azonban viszonylagos. A konzervatív számára a lényeg - nem valami örök igazság... Talán azt mondhatjuk, hogy az igazság katolikus fogalmát a konzervativizmusban az *ünnepélyesség* még korántsem eléggé kimerített fogalma váltja föl."

Grabowsky eme utoljára idézett soraiban nagyon világosan nyilvánul meg az újkonzervatív álláspont paradoxona. A fölismerés, hogy egyfelől az emberi természet abszolút mércék után vágyik, hogy az ember szilárd igazságokat szeretne s szüksége van azokra, másfelől viszont minden abszolútum történetileg elenyészett és szilárd igazságok egyszerűen nincsenek: ez a fölismerés olyan logikai - és persze érzelmi - nehézségre utal, melyet az "ünnepélyesség" - egyébként igen szuggesztív - fogalmára történő utalások aligha oldhatnak meg. Az ünnepélyes, a *ceremoniális* viselkedés: melyet megváltoztathatatlan szabályok kötnek, miközben ezek a szabályok persze egészen mások is lehetnének - mily nagyon a középpontban áll ez a probléma, mondjuk, Wittgenstein Frazerről tett megjegyzéseiben! Ahhoz azonban, hogy az itt mutatkozó logikai-antropológiai problémák a konzervatív gondolkodásban valamelyest tisztább alakot nyerjenek, mélyenszántóbb fogalmi analízisekre volt szükség. Ezeket végezte el Wittgenstein. Az újkonzervatív álláspontot mintegy megmentette az elméleti katasztrófától olyan időben, amikor az, Németországban, a politikai katasztrófától már nem menekülhetett meg.^[186]

Wittgensteint egyes vezető újkonzervatívok - mindenekelőtt Dosztojevszkij, azután valószínűleg Moeller van den Bruck, és persze Spengler - közvetlenül befolyásolták. A vonatkozó konzervatív eszmék ugyan nem ekkor, hanem már jóval 1930 előtt alakultak ki: de ekkoriban tettek szert - gazdasági-politikai okokból - a legnagyobb elterjedtségre. "Az 1928-as év" - írja Klemens von Klemperer *A német újkonzervativizmus* című munkájában - "az utolsó esztendeje volt ama virágzásnak, mely a német gazdaságot 1924 óta jellemezte. ... Világosan kibontakozott egy nemcsak gazdasági, de

politikai válság is. ... A külföldi tőke visszavonása és az 1929-es New York-i tőzsdeválság közvetlen hatással volt a német iparra és mezőgazdaságra. A munkanélküliek száma 1928-1929 telén először haladta meg a kétmilliós határt, és csaknem hatmillióra emelkedett 1931 végére. ... Ezek voltak azok az idők" - írja Klemperer -, "midőn Moeller van den Bruckot olvasták, újraolvasták, úgyszólván szentté tették; midőn Spenglerrel izgatottan vitatkoztak. ... Az újkonzervatívok a jobboldal értelmisége voltak, akik a válság messzire visszanyúló szellemi gyökereire mutattak rá."^[187] A "konzervatív forradalom" kifejezés már Thomas Mann-nál előfordul, 1921-ben Nietzschevel és az orosz irodalommal kapcsolatban alkalmazza.^[188] Dosztojevszkij kijelentését pedig - "konzervativizmusunk folytán vagyunk forradalmárok" - már Moeller van den Bruck idézte, a *Démonokhoz* írt bevezetésében, az általa szerkesztett német Dosztojevszkij-összkiadásban.^[189] S a korábban említettek fényében elkerülhetetlennek látszik a föltételezés, hogy éppen Dosztojevszkij - Moeller által közvetített - eszméi, jelesül a *Karamazov testvérek* ideológiája vezették be Wittgensteint az újkonzervatív gondolatvilágba. Gyakorlatilag bizonyosra vehető, hogy a *Karamazov testvérek* azon kiadása, amellyel Wittgenstein a 20-as években rendelkezett, a Pipernél megjelenő Dosztojevszkij *Összes Művei* sorozat keretében közreadott - a háború előtt és után igen elterjedt - kiadás volt. Mint említettük, az *Összes Műveket* - Dimitrij Mereskovszkij közreműködésével - Moeller van den Bruck adta ki. A *Karamazov testvérekhez* Mereskovszkij írta a bevezetést. Dosztojevszkij (és Tolsztoj) fő gondolata, vélte itt Mereskovszkij, az "egész kereszténység fő gondolatával", a "világvége" gondolatával azonos. "Érzem a fenyegető veszélyt" - jegyezte meg persze Mereskovszkij -, "hogy nevetségessé teszem a legszentebbet, mert a mi évszázadunk gyermekei számára, az örök középszerűség, a vég nélküli »haladás«, a világ továbbfejlődése embereinek számára nincsen nevetségesebb, ostobább, valószínűtlenebb, sértőbb" - mint éppenséggel a világvége gondolata.^[190] Wittgenstein számára azonban, mint erre az Engelmann-memoárok kapcsán fentebb utaltunk, a világvége, az utolsó ítélet gondolata semmiképpen sem volt nevetséges. És viszolygása azzal a gondolkodásmóddal szemben, melyet "a »haladás« szó jellemez",^[191] egyértelműen kifejezésre jutott 1930-ban tervezett könyve - rövidesen idézendő - előszó-fogalmazványaiban.

Nyilvánvaló egyébként, hogy az újkonzervatív Dosztojevszkij-kép ébresztette fel Wittgenstein ismert vágyakozását Oroszország iránt. "Nekünk Németországban most az előfeltevésmentes orosz szellemiségre van szükségünk. Szükségünk van rá, ellensúlyként a nyugatissággal szemben, amelynek befolyása alá kerültünk, amiképpen Oroszország is, és amely oda vezetett bennünket, ahol ma állunk" - így hangzanak az első mondatai annak a bevezetésnek, melyet Moeller van den Bruck Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődésének* 1922-es német kiadása elé írt. Az a gondolat, hogy a Nyugat értékeit átértékelő német konzervativizmusnak az oroszág szellemi tartalmaiból kell merítenie, újra meg újra visszatér Moeller írásaiban; ő maga még 1912-ben nagyobb oroszországi utazást tett. Legismertebb könyvei: a *Das Recht der jungen Völker* (1919) és a *Das dritte Reich* (1923). 1933-ban jelent meg, Hans Schwarz gondozásában, a *Rechenschaft über Russland* - "Számvetés Oroszországgal" - c. posztumusz kötete (Moeller 1925-ben öngyilkos lett). Az oroszág szembeállítás a degenerált nyugati *civilizációval* olyan téma persze, mellyel Spenglernél is - valószínűleg ő volt a háború utáni évek legbefolyásosabb újkonzervatív gondolkodója - újra meg újra találkozhatunk. A Nyugat kultúrája és sajtóságaos gondolkodásmódja Spengler szerint csak egy a sok közül, a nyugati szellem az ún. "újkor" kezdete óta folyamatosan hanyatlik, s ma az *oroszág* képezi a "tavaszt" a fausti (nyugati) nemzetekkel és "civilizációvá" degenerálódott kultúrájukkal szemben. Wittgenstein is beszél, 1931 januárjának elején, "félíg rothadt kultúránk"-ról és Oroszországról, ahol a "szenvedély" ígér valamit, amivel szemben "fecsegésünk" erőtlensége.^[192] És hogy Spengler éppen ebben az időben, tehát 1930-1931-ben, egészen lényeges hatást gyakorolt Wittgensteinra, a *Vermischte Bemerkungen*ban megjelentetett feljegyzésekből világosan kiderül. "Vannak problémák" - hangzik például Wittgenstein egyik érdekes utalása, melyet 1931. január 16-án írt jegyzetfüzetébe -, "amelyekhez soha nem jutok el, amelyek nem az én irányomban vagy világomban helyezkednek el. Olyan problémái a Nyugat gondolatvilágának, amelyekhez Beethoven (és talán részben Goethe) közel jutott, és amelyekkel küszködött, amelyekkel azonban egyetlen filozófus sem nézett soha szembe (talán Nietzsche érintette őket). És lehet, hogy ezek elveszték a Nyugat filozófiája számára, azaz senki nem lesz, aki ennek a kultúrának a folyamatát eposznak fogja föl, vagyis leírni képes. Vagy helyesebben, ez talán már nem is eposz, vagy pedig csak annak számára az, aki kívülről szemléli, és talán ezt tette, előretékelve, Beethoven (mint Spengler egyhelyütt jelzi). Azt lehetne mondani, hogy a civilizációt epikusának meg kell előznie."^[193]

Az egyik ismert hely, ahol Wittgenstein Spenglert említi, a Frazer-könyvhöz írt megjegyzései között található: "Az áttekinthető ábrázolás fogalma számunkra alapvető jelentőségű. Ábrázolásformánkat jelöli, azt a módot, ahogy a dolgokat látjuk. (Egyfajta »világnézet«, amely korunkra jellemzőnek látszik. Spengler.)"^[194] Azokban a kéziratokban ugyanakkor, amelyekből ezeket a "Megjegyzések"-et összeállították, egy másik német konzervatív szerzőre is utalás történik: Paul Ernstre. "Ha könyvemet valaha is megjelentetik" - jegyezte föl magának Wittgenstein 1931. június 20-án -, "úgy előszavában említést kell tennem Paul Ernst előszaváról, melyet a Grimm-mesékhez írt, és melyet már a *Log. Fil. Értekezés*ben meg kellett volna említenem a »nyelvlogika félreértése« kifejezés forrásaként."^[195] Már az 1930. november 8-i bejegyzések között utalást találunk egyébként Ernst ezen írására:^[196] és pedig közvetlenül ama följegyzést megelőzően, amely azután a *Philosophische Bemerkungen* előszavaként került nyomtatásra. És az úgynevezett *Nagy Gépírat*ban (melyet valószínűleg 1933-ban diktált) a következő mondat áll alcímként néhány Frazerrel kapcsolatos bekezdés előtt: "A mitológia nyelvünk formáiban. ((Paul Ernst.))" Paul Ernst "előszava", melyre Wittgenstein utal, valójában utószó a *Grimmsche Kinder- und Hausmärchen* Ernst által gondozott kiadásának harmadik kötetében. Ernst itt a mágikus-mitologikus elképzelésekről ír, amelyek "a nyelv félreértett tendenciájának értelmezéséből" keletkeznek, továbbá "a nyelv változásairól", amelyeket a "nyelvlogika" változásai kísérnek^[197] - olyan formulák ezek, amelyek nemcsak az *Értekezés* szerzője számára, de a késői Wittgenstein számára is nagy fontossággal bírhattak. Néhány más olyan helyet is találunk ebben az utószóban, mely nagyban hathatott különösen a Frazer-kommentárok metodológiájára. Így Ernst például azt írja, hogy a "számos lehetséges mítoszra, melyet sematikusan felvázolhatnánk", "a valóságban azután rá is lelnénk";^[198] Wittgenstein úgy véli, hogy "az ember maga is ki tudna gondolni primitív szokásokat, és véletlen lenne, ha ezeket valahol nem találnánk valóban meg."^[199] Ernst a "szemléletek asszociációjáról" beszél,^[200] Wittgenstein a "szokások asszociációjáról".^[201] És az utószó befejező fejtegetései olyan megjegyzéseket tartalmaznak Tolsztojjal és Dosztojevszkijjal kapcsolatban, amelyekkel Wittgenstein bizonyítva egyetértett: így például azzal a megjegyzéssel, hogy a Tolsztoj által kigondolt "új legendák" - nyilván a népies elbeszélésekről van szó - "az emberi szellem legszebb művei közé" tartoznak, és "évezredekig fennmaradhatnak, nemcsak anyagként, hanem abban a formában is, melyet Tolsztoj adott nekik".^[202] "Tolsztoznak azok az elbeszélései örökké élni fognak. Mindenki számára íródtak" - vélte Wittgenstein, Druryval folytatott egyik beszélgetésében.^[203]

Föltehető, hogy Paul Ernst írásai közül nem ez volt az egyetlen, melyet Wittgenstein olvasott. Az egyik 1931-ből származó megjegyzés,^[204] ahol Ernstre megint egyszer utalás történik, mindenesetre nem ugyanerre az írásra látszik vonatkozni. És Engelmann beszámol arról, hogy Wittgenstein a háború alatt megismerkedett Max Zweiggel, aki később Paul Ernst hatása alá került.^[205] Nem teljesen kizárt, hogy Wittgenstein, a 20-as években, valamelyest figyelemmel kísérte Ernst elméleti pályáját, és ennél fogva helyénvalónak látszik itt Ernstnek a 20-as évek vége felé elfoglalt elméleti helyzetére - és ezzel, egyáltalán, az akkori német szellemi élet egy nem jelentéktelen mozzanatára - valamivel részletesebben utalnunk. Ebből a célból 1926-1927-ben megjelent "Was nun?" c. tanulmányát vesszük szemügyre. Ez az írás - melyet éles hangú, s nyilván túlzott Spengler-elleni támadás vezet be - a költészet "szerves", illetve "szervetlen" életformák közepette jellemző alapjairól és funkciójáról szól. Abból a homályos fölismerésből, írja Ernst, hogy a mai "széthullásban" a *paraszt* az, aki "szinte egyedül él még szerves életet, ma, mint fölbomló időkben mindig, egyfajta parasztköltészet jön létre. Nem a parasztoktól indul azonban ki, hanem más rendek tagjaitól."^[206] Amiként a paraszté - folytatja azután Ernst - "úgy az úr élete is szerves életforma, olyan forma, amely az egész embert alakítja".^[207] És "csak ha az úr élete kérdésessé válik, amennyiben más életformák lehetségesnek mutatkoznak ... jön létre az úri költészet."^[208] Ernst a "szervetlen életformákat" a "polgári" kategóriájában foglalja össze. "Polgáriak mindama életformák" - írja -, "melyek nem az egész embert fogják át, hanem csak egy részét, amelyeknél foglalkozás és állás, munka és személyiség mai jelentőségükhöz jutnak. Itt az egyes élete már nem természettől adott, nem szilárd körülményektől pusztán meghatározott, mint a méhek élete, hanem megannyiszor újra formálandó, és ezt a formát, az élőnek magának kell keresnie."^[209] A jelenkort, véli Ernst, mindenképpen a polgári életforma jellemzi. "Hogy a mai emberiség társadalmilag hol áll, az egész világos. Az utóbbi háromszáz év civilizációja olyan szervetlen állapotot hozott létre, amilyent a világ még sohasem látott."^[210] Az emberek most "minden formaképző kényszerszertől megszabadultak és egészen önmagukra vannak hagyva. Világos, hogy ebből semmi más nem származhat, mint értelmetlen barbárság. - Mivel az embereknek formára és kényszerre van szükségük, mélységesen szerencsétlennek érzik magukat, és az elvágyódás, amely a művelődés és valóság közötti hasadás eredményeként már a régi polgárságnál föllépett, egy még szörnyűségesen nagyobb hatalommá válik."^[211] És ha "az emberek

szinte teljesen szervetlenül élnek, a társadalom szinte teljesen felbomlott ... akkor Isten már nem nyilatkozhat meg a társadalomban, amiképpen jobb időkben megnyilatkozik államban, egyházban, fegyelemben és erkölcsben. Akkor az egyesekben nyilatkozik meg."^[212] - Hiszen Wittgenstein is megállapítja - a már említett, 1930-as előszó-fogalmazványokban -, hogy olyan időben, amikor "az európai és amerikai civilizáció" árama mindent magával sodor, "az egyesek értéke" már nem jut, "mint nagy kultúrák idején", közösségi intézményekben, közösségi cselekvésben kifejezésre. "A kultúra" - írja Wittgenstein - "nagy szervezet, mely mindenki számára, aki hozzá tartozik, kijelöli helyét, ahol az egész szellemében dolgozhat, és erőfeszítései az egésznek szempontjából elért eredménye alapján mérhetők le. A kultúra nemléteének idején azonban szétforgácsolódnak az erők, és az egyesnek erejét ellentétes erők és súrlódási ellenállások emésztik föl..."^[213]

Nem elhanyagolható párhuzamok állnak fenn tehát egyfelől a húszas-harmincas évek bizonyos újkonzervatív tendenciái, másfelől pedig Wittgenstein ugyanezen időből származó némely gondolata között: és olyan pontok is fölmutathatók, ahol nem pusztán párhuzamokról, hanem ténylegesen ható befolyásokról beszélhetünk. Hogy, emellett, az elméleti és a világnézeti elemek Wittgenstein gondolkodásában nem függetlenek egymástól, ugyancsak világos. Fölmerül mindazonáltal a kérdés, hogy vajon Wittgenstein - a harmincas évek elején, midőn fokozatosan rábukkan későbbi témáira és későbbi jellegzetes szemlélet- és kifejezőmódjára - mennyiben volt tudatában annak, hogy elméleti törekvéseivel voltaképpen égető jelentőségű kortárs vitában vesz részt, vagy hogy az újkonzervativizmus kortársi története mennyiben kapcsolódott össze személyes sorsával. A válasz, egyetlen mondatban előlegezve: Wittgensteint az újkonzervativizmuson belüli bizonyos viták kimenetele szükségképpen mélyen érintette. Éspedig a *német-zsidó probléma* volt az, mely ebben az időben Wittgensteint élénken foglalkoztatta, de az újkonzervatív gondolkodásban is alapvetően jelen volt; a zsidó jellem, a zsidó közösség, a zsidó-keresztény viszony problémája.

KONZERVATIVIZMUS ÉS ZSIDÓSÁG

Az eltorzított kép c. könyvében S. M. Bolkosky az 1929 és 1932 között Németországban kiadásra került antiszemita könyvek számát több mint hétszázra becsüli, és azon a véleményen van, hogy a német-zsidó ellenkiadványok száma ennek legalább a kétszerese volt.^[214] Az írárok eme áradatában bizonyos kiadványok persze kiemelkedő jelentőségre tettek szert. Így a *Süddeutsche Monatshefte* "A zsidókérdés" című különszáma is, mely 1930 szeptemberében jelent meg. Ebben a különszámban mind zsidó, mind antiszemita szerzők szerepeltek, közöttük a "konzervatív forradalmár" Ernst Jünger is, akinek "Nacionalizmus és zsidókérdés" című írása különösen alkalmas arra, hogy általa az alább vizsgálandó témákat röviden bemutassuk. Jünger tudniillik "ama jólápolt konzervatív próza sajátos virágain" gúnyolódik, "melyet mostanában zsidó szerzők egyre gyakrabban produkálnak. Csípős védőbeszéd a kultúra mellett, a civilizációs sürgés szellemesen ironikus leírásai, arisztokratikus sznobizmus, a katolikus *farce*... A zsidó" - írja Jünger - "nem panaszkodhat arra, hogy a ma magukat konzervatív gondolatok képviselőjének vélő hatalmak nem szentelnek neki elég figyelmet" - ez a figyelem azonban korántsem indokolt, hiszen "a zsidó ... nem szülője, csak gyermeke a liberalizmusnak, mint ahogy semmiben, ami a német életet illeti - sem jóban sem rosszban - nem játszhat teremtő szerepet."^[215] Hiszen ezek voltak az elméleti vitakérdések: hogy milyen szerepet játszanak a zsidók a "liberalizmus", a polgári-kapitalista társadalmi rendszer keletkezésében; hogy a zsidók képesek-e valódi "kultúra" hordozására, avagy csupán a "civilizáció" tagjai lehetnek; hogy a zsidó és a keresztény - különösen a katolikus - vallás, világnézet között áthidalhatatlan szakadék tátong-e; és hogy a zsidó képes-e valóban teremtő szerepre, avagy pusztán utánzó alkat-e. Olyan kérdések ezek, amelyek persze már a múlt században elevenek voltak. Hiszen már Richard Wagner "a modern civilizáció rossz lelkiismeretének" nevezte a zsidóságot,^[216] és így írhatott: "Mindenekelőtt általánosságban ama körülménynek, hogy a zsidók a modern európai nyelveket csak utólag megtanult, nem pedig velük született nyelvekként beszélnek, ki kell zárni annak lehetőségét, hogy ezekben saját lényegüknek megfelelően, sajátosságosan és önállóan kifejezzék magukat. A nyelv kifejezése és továbbépítése nem egyes személyek, hanem a történeti közösség munkája: csak aki ezen közösségben nőtt föl, vehet részt teremtéseiben. ... Nyelvünkben, művészetünkben a zsidó csak utánzó beszélhet, művészkedhet, nem képes arra, hogy valóban beszélve költészetet üzzön, vagy műalkotásokat alkosson."^[217] Weininger csak sokszor elhangzottat ismételt, amikor "a zsidó zsenitlenségéről", "eredeti, bennegyökerező meggyőződésének hiányáról" beszélt;^[218] s azt a formulát, hogy a zsidó "képes minden

milióhoz alkalmazkodni", magától értetődő közhelyként idézhette például Hugo Bettauer, 1924-ben megjelent szatirikus regényében, a *Die Stadt ohne Juden*ban.^[219] Gershom Scholem, a német-zsidó emancipációs folyamatot elemezve, a "zsidó nemzetiség letagadásáról" ír, a "német történelmi térre való odasandításról", mely csakhamar az ezen történelmi térbe való "határozott belehelyezkedéssé" vált, "s a fölvilágosult türelem tárgyából nem ritkán hangos próféták lettek, akik a németek nevében kezdtek beszélni. Aki figyelemmel olvassa az ezen folyamatra és sajátos akrobatikájára adott német reakciókat, csakhamar a csodálkozás, és a részben barátságos, részben rosszindulatú irónia hangját veszi észre. ... A liberálisok a zsidók határozott, előrehaladó önfeloldódásában reménykedtek. A konzervatívokat történelmi tudatuk óvatosságra intette. Kezdi a zsidóknak fölemlegetni, hogy túlon túl könnyen tagadják meg saját tudatukat. A zsidók önfeladását éppoly gyakran üdvözik, sőt követelik, mint amilyen gyakran szubsztanciátlanságuk bizonyítékaként idézik."^[220] Ezen szubsztanciátlanság vádját, szükségképpen, zsidó szerzők is gyakran megismételték. "A századfordulót" - írja G. L. Mosse *Germans and Jews* című könyvében - "az antiszemitizmus és zsidó kirekesztés új és mélyről jövő hulláma jellemezte, a német völkisch gondolat tükröződéseképpen. A zsidó sztereotípiájában annak az eredetiségnek-valódiságnak antitézisének állították fel, mely valódiságra a németek olyannyira vágyódtak. A zsidókat intellektuálisnak, s ebből következően mesterségesnek látták: gyökérük nem lévén, elvetik a természetet; városi emberek, kivételes képességekkel arra, hogy a gyűlölt kapitalista társadalmat tovább terjesszék. Számos zsidó úgy érezte, hogy ez a kép találó, és sok fiatal, kiváltképpen, úgy gondolta, hogy szülei éppenséggel ezt a képet testesítik meg. ... Már 1910-ben a berlini cionista találkozó több szónoka arra szólította föl a zsidókat, hogy »vágják el a liberalizmushoz fűződő szálaikat«. Szembe kell szállni, mondták, azokkal a polgári, liberális politikai pártokkal, amelyek mögé a német zsidó szavazók eddig sorakoztak. Racionalizmusukat és materializmusukat el kell vetni."^[221] A cionizmus persze nemcsak Németországban, hanem Ausztriában is völkisch vonásokat öltött. Gondoljunk Herzlre, de akár Buberre vagy Kafkára is. És a völkisch-újkonzervatív tendenciák nemcsak a cionista, hanem az asszimilacionista mozgalomra is hatottak. "Hogy a polgárjogokra és a társadalmi egyenrangúságra érdemesnek mutatkozzanak" - írja Bolkosky -, "a német zsidók németiségüket akarták bizonyítani. A német zsidó tragikus dilemmája az volt, hogy a német értékeket elsajátítandó, azokkal az elit, konzervatív csoportokkal kellett azonosulnia, amelyek kétségbe vonták a társadalmi egyenlőség, polgári jogok és emancipáció német voltát."^[222] S a kérdés, mely ezenközben a vitákban újra meg újra fölmerült, nem más volt, mint egyfelől a polgári-liberális haladás - "civilizáció" - és másfelől a zsidóság - lényegi avagy csupán véletlen - összefüggésének fentebb már jelzett kérdése. Ezeket a kérdéseket természetesen Spengler is érintette. "Abban a pillanatban" - hangzik a *Nyugat alkonyának* egyik jellegzetes passzusa - "midőn az európai-amerikai világvárosok civilizációs módszerei teljes érettségre jutottak, a zsidóság sorsa - legalábbis ebben a világban, mert az orosz külön problémát alkot - beteljesült."^[223] A "nagyvárosi ember" spengleri jellemzése egyébként a következőképpen hangzik: "a tradíció nélküli, formátlanul fluktuáló tömegben fellépő tiszta tényember, vallástalan, mély ellenszenvvel a parasztság (és annak legmagasabb formája, a vidéki nemesség) ellen, tehát hallatlan lépés a szervetlen felé, a vég felé" - olyan típus, amelynél "hüvös ténszemlélet lép az áthagyományozottnak és önmagától növekedettnek" tisztelete helyébe.^[224]

Wittgenstein a húszas-harmincas évek fordulóján mehökkentően gyakran foglalkozik a "zsidó szellem" problémájával. Az első releváns följegyzés, a 107-es jegyzetfüzet 72. lapján, így hangzik: "A tragédia abban áll, hogy a fa nem hajlik, hanem törik. A tragédia valami nem-zsidós. Mendelssohn valószínűleg a legkevésbé tragikus zeneszerző."^[225] Hogy Wittgenstein Mendelssohn vonásait már ezen a helyen mintegy önmagára vonatkoztatja, teljesen nyilvánvaló, hiszen a Mendelssohnról szóló utalást követően nyomban a maga nem-tragikus jellegéről, nem-tragikus "eszményéről" beszél.^[226] Néhány kéziratlappal lejjebb pedig így ír: "Mendelssohn olyan, mint az az ember, aki csak akkor vidám, ha minden egyébként is vidám, vagy akkor jó, ha körülötte mindenki jó, nem pedig olyan mint a fa, amely szilárdan áll, függetlenül attól, hogy mi megy végbe körülötte. Én is ilyen vagyok, hajlok arra, hogy ilyen legyek."^[227] Wittgenstein többhelyütt említi Mendelssohnt: így a 107-es jegyzetfüzet 98. lapján, ahol Mendelssohn "angolságáról" beszél,^[228] valamint - két évvel később, 1931 szeptemberében - a 111-es jegyzetfüzet 195. lapján. "Mendelssohn zenéje" - írja itt - "ahol tökéletes, zenei arabeszkékből áll. Ezért nála a szigorúság minden hiányát kellemetlennek érezzük."^[229] Ezek a megjegyzések azonban, közvetve, éppen Mendelssohn zsidóságára vonatkoznak. Hiszen a Wittgenstein által olyannyira nagyrabecsült Weininger is "a zsidó és az angol közti hasonlóságról, amelyet Wagner óta gyakran kiemeltek" beszél,^[230] és Wagner is azt írja, "A zsidóság a zenében" című tanulmányában,

hogy őt magát Mendelssohn zenéje csak olyankor tudta lebilincselni, "ha többé vagy kevésbé csak szórakozásra vágyó fantáziánk elé a kaleidoszkóp szín- és formaingereire emlékeztető legfinomabb, legsimább és legmívesebb figurák előadása, egymásutánja és egybeindázása tárult - olyankor azonban soha, amikor ezek a figurák mélyebb és jellegzetesebb emberi szív-érzések alakját voltak hivatva fölvenni"^[231] -, mely szándék Mendelssohnnál tudniillik "szétfolyó, fantasztikus árnyékképekhez"^[232] vezetett.

Wittgenstein utóbb említett, Mendelssohnról szóló megjegyzésére egyébként, a 111-es jegyzetfüzetben, ez a megjegyzés következik: "A zsidót a nyugati civilizációban mindig olyan mértékkel mérik, amely nem illik rá. Hogy a görög gondolkodók sem nyugati értelemben filozófusok, sem nyugati értelemben tudósok nem voltak, hogy az olimpiai játékok résztvevői nem sportolók voltak, s egyetlen nyugati rekeszbe sem illenek, sokak előtt világos. De így van a zsidókkal is. És amennyiben nyelvünk szavai mint természetszerű mérték működnek, mindig igazságtalanok vagyunk velük. Hol túlbecsüljük, hol alábecsüljük őket. Helyesen teszi Spengler, hogy Weinigert nem a nyugati filozófusok [gondolkodók] közé sorolja."^[233] Az a gondolat, hogy a zsidót nem nyugati, hanem keleti mértékkel kellene mérni, a német eszmetörténetben már jóideje szokásos korrekciós, illetve kiegészítő motívuma volt a totális emancipáció és asszimiláció (például lessingi) követelésének. Ezt a gondolatot a maga korában, többek között a dialektus-költő és népi író J. P. Hebel - Wittgenstein egyik kedvenc szerzője - is képviselte. Az a "jellegzetes arculat" - írja Hebel "A zsidók" c. tanulmányában - "melyet ama ország éghajlata, melyben a bibliát írták, gyermekeire rányom",^[234] az évszázadok során korántsem illant el. A zsidók "hazájuk szelleméhez" tökéletesen hűek maradtak, s így - véli Hebel - "szilárdabb jellemük és több erejük" van, mint a Nyugat népeinek.^[235] Hogy Hebel nemcsak ama fölfogás képviselőjeként, mely szerint "életünk tetemes része kellemes vagy kellemetlen tévelygés a szavak között, s legtöbb harcunk ... szóharc",^[236] hanem éppenséggel a zsidóságról alkotott nézeteivel is számot tarthatott Wittgenstein érdeklődésére, nyilvánvalónak látszik.

Ami mármost az itt elemzett megjegyzésben foglalt Spengler-utalást illeti, az nyilvánvalóan a *Nyugat alkonyának* ama helyére vonatkozik, ahol Spengler három, az utóbbi évszázadokban föllépett zsidó szentről - "akiket ilyenként csak akkor ismerünk föl, ha képesek vagyunk nyugati gondolkodási formáinktól megszabadulni"^[237] - beszél, közöttük Otto Weinigerről, "akinek erkölcsi dualizmusa tisztán mágikus fölfogás, s akinek a jó és rossz közötti mágikusan átélt lélekharcban bekövetkezett halála a késői vallásosság egyik legfelemelőbb pillanata. Valami hasonlót az oroszok át tudnak élni, az antik vagy a fausti ember azonban képtelen erre."^[238] A "zsidó szent" fogalma egyébként Weinigernél magánál is előfordul, negatív értelemben: "A zsidóban, csaknem úgy, mint a nőben, jó és gonosz még nincsenek egymástól differenciálva; bár nincsen zsidó gyilkos, de nincs zsidó szent sem",^[239] de Wittgensteinnál is: "A zsidó »zseni« csak szent. A legnagyobb zsidó gondolkodó csak tehetség. (Én például.)"^[240] Ezek a mondatok vezetik be Wittgenstein egy különlegesen tanulságos megjegyzését, melyben a maga "pusztán reprodukív" gondolkodásáról - és a "zsidó reprodukivitás"-ról általában - beszél, és olyan gondolkodókat sorol föl, akik őt úgymond befolyásolták. Ezt a felsorolást korábban már idéztük.^[241]

Wittgenstein érdeklődése a zsidó szellem problémája, a zsidó sajátosságok iránt nyilvánvalóan személyes forrásból fakadt. S itt nem is csupán származásának túlnyomórészt zsidó voltára kell gondolnunk, mint még inkább arra a körülményre, hogy Wittgenstein a maga személyiségében, láthatólag, olyan vonásokat vél, kelletlenül, fölfedezni, melyek az irodalomban - így Weininger *Nem és jellemében* is, ebben a "férfiről" és "nőről" mint ideáltípusokról szóló "elvi tanulmányban" - éppen mint zsidó (s egyszersmind női) jellemvonások kerültek, ismételten, tárgyalásra. Azt, hogy a zsidó mivolt problémája milyen jelentőséggel bírt Wittgenstein számára, jól szemlélteti az az álom, melyről 1929. december 1-én számol be jegyzetfüzetében. "Különös álom. Ma reggel ezt álmodtam: egy képeslapban *Versagt* fényképét látom: ő a nap hőse, akiről gyakran esik szó. A kép autójában ülve ábrázolja. Szégyenletes tetteiről beszélnek; Hänsel áll mellettem, és még valaki, aki Kurt bátyámra hasonlít. Ez azt mondja, hogy *Versagt* zsidó, de valamilyen gazdag skót lord nevelte föl, most munkásvezér. A nevét nem változtatta meg. Az ott nem szokás. Újság számomra, hogy *Versagt*, akinek nevét az első szótagot hangsúlyozva ejtem ki, zsidó, és rájövök, hogy hiszen őt egyszerűen *Verzagnak* hívják. Nem tűnik föl nekem, hogy »ts«-sel van írva, amit a többenél egy kicsit kövérebb betűkkel látok nyomtatva. Arra gondolok: hát minden disznóság mögött zsidónak kell rejlenie? Most én és Hänsel egy ház teraszán vagyok, hasonlít a hochreiti nagy lakóházra, és az utcán automobiljában *Versagt* jön, gonosz arca van,

kissé vöröses szőke haja és ilyen bajusza (nincs zsidó kinézete). Hátrafelé tüzel gépfegyveréből egy biciklistára, aki mögötte halad és a fájdalomtól meggörnyed és Vertsag kegyetlenül, sok lövéssel halálra lövi. Vertsag elhalad, és most egy fiatal leány jön, szegénynek néz ki, szintén kerékpáron, és ő is fogadja a tovább autózó Vertsag lövéseit. És amint ezek a lövések mellbe találják, bugyborékoló hang hallatszik, mint amikor egy nagyon kevés vizet tartalmazó kannát teszünk a lángra. Sajnáltam a leányt és arra gondoltam: csak Ausztriában történhet meg, hogy ez a leány nem talál segítőkész együttérzésre, és hogy az emberek végignézik, hogy hogyan szenved és ölik meg. Én sem merek neki segíteni, mert félek Vertsagt lövéseitől. Közeledek hozzá, de fedezéket keresek egy deszkakerítés mögött. Azután felébredek. Hozzá kell tennem, hogy a Hänsellel folytatott beszélgetésben, először a másik jelenlétében, de azután is, hogy eltávozott, szegyenlem magam és nem akarom megmondani, hogy hiszen én is zsidóktól származom, vagy hogy Vertsag esete az én esetem is. Fölébredés után rájövök, hogy hiszen a verzagt szót nem »ts«-sel írják, különös módon azonban azt hiszem, hogy »Pf«-fel írják: »pferzagt«. Az álmot mindjárt ébredésem után följegyeztem. A tájat, mely álmomban mondjuk a hochreiti kápolna mögött lévő tájnak felel meg (a Windhag felé eső oldal), álmomban mint meredek erdős lejtőt képzelem el, a völgyben lévő utat pedig úgy, mint ahogyan egy másik álmomban láttam. A Gloggnitzból Schlagl felé vezető útra hasonlít. Ahogy a szegény lányt sajnálom, elmosódottan egy öregasszonyt látok, aki ugyancsak sajnálkozik, de nem veszi magához és nem segít neki. A hochreiti lakóház képe sem éles, az utcáé azonban, s ami rajta történik, nagyonis. Van egy olyan érzésem, hogy a név, ahogyan álmomban kimondom - »Vért-sagt« - magyar. A név valahogyan *gonosz*, rosszindulatú hangzású, és nagyon férfias."^[242]

Az álombeli nevet Wittgenstein fölváltva "Vertsagt"-nak és "Vertsag"-nak írja, de "Verzagt"-nak is, és mindjárt "verzagt"-nak (csüggedt) értelmezi - csüggedt, bizonytalan, például munkájában. A "Vér" szó magyarul ténylegesen jelentéssel bír; s véres álommal van dolgunk, nem kétséges, a "Vért-sagt" alak azonban csak elterelni látszik Wittgenstein figyelmét a nyilvánvaló megfigyelésről: ő (aki persze nem *versagt* - nem jegyese senkinek) fél, hogy emberként és filozófusként *csődöt mond* (versagt), hogy neki mint zsidónak *nem adatik meg* (ist versagt), hogy tisztességes és mély művet alkosson. - Csaknem egy év telik el ezen álmom után, mielőtt Wittgenstein a zsidóság témáját följegyzéseiben ismét érinti. Időközben döntő elméleti haladást tett, befejezte könyve kéziratát, mely könyv - a *Philosophische Bemerkungen* -, jóllehet szerzője zsidó (vagy éppen ezáltal), "az európai civilizáció áramához"^[243] nem hasonul. Azon előszó-fogalmazvány, amelyből az imént idézett fordulat származik, 1930. november 6-án kelt. Egy nappal korábban Wittgenstein két passzust írt füzetébe Renan *Histoire du Peuple d'Israël* című könyvéről.^[244] Az első passzus sok tekintetben annyira emlékeztet Wittgenstein Frazer-kommentárjaira, hogy nem is válik nyomban világossá: jóllehet itt Wittgenstein a primitív emberekről és primitív népekről beszél, voltaképpen a régi *zsidó* népről van szó, és ha Wittgenstein egyszerűen a primitív népekről és szokásokról kívánt volna tájékozódni, úgy nyilván nem Renan választotta volna szakirodalomnak. A zsidóság iránti szubjektív színezetű érdeklődés lehetett itt, sokkal inkább, a mozgó rugó, amint ez a második passzusból világosan ki is derül: "Amikor Renan a szemita fajok bon sens précoce-járól [koraérett józan ész] beszél (olyan gondolat ez, mely már régóta foglalkoztat), úgy ez nem más, mint a *költőietlen*, a közvetlenül a konkrétira irányuló. Az, ami filozófiát jellemzi." Ez a második passzus azonban a kéziratban közvetlenül az elsőhöz csatlakozik. - Ha mármost Wittgenstein Renan szemléletmódját sok tekintetben bírálta is, azt a perspektívát, melybe a szerző a zsidóproblémát mint olyat állította, bizonyára érdekesnek kellett találnia. Renan, előszavában, "a kereszténység megalapítóit" "a próféták közvetlen utódjainak" nevezi,^[245] és arra az ellentétre utal, mely egyfelől "a görögök liberális racionalizmusa", másfelől pedig a kereszténység között áll fenn: "a kereszténység mindenesetre kiirathatatlan nyomot hagy maga után, és a liberalizmus nem fog egyedül uralkodni a világon."^[246] "A zsidóság és kereszténység története" - folytatja azután - "tizennyolc századon keresztül örömet árasztott, és még félig legyőzve is a görög racionalizmus által, csodálatos, erkölcsöket javító erővel bír. A biblia, különböző változataiban, mindenek ellenére a nagy könyv marad, az emberiség vigasztalója. Nem lehetetlen, hogy a világ, elfáradva a liberalizmus ismételt csődbejelentéseitől, még egyszer zsidó-keresztény lesz..."^[247] A Renanhoz fűzött megjegyzésekre következnek mármost, mint már jeleztük, a jegyzetfüzetbe a következő két napon, november 6-án és 7-én bejegyzett előszó-fogalmazványok,^[248] melyekben Wittgenstein elhatárolja magát a nyugati "civilizációtól" - s november 8-án írta azután az előszó ama jól ismert változatát, mely a *Philosophische Bemerkungen*nal került kinyomtatásra. "Ez a könyv" - így kezdődik az előszó - "olyanok számára íródott, akik szellemével rokonszenveznek. Ez a szellem más, mint az európai és amerikai civilizáció nagy áramának mindnyájunkat körülvevő szelleme. Ez" - ti. az európai-amerikai civilizációs szellem - "a haladásban

nyilvánul meg, egyre nagyobb és bonyolultabb struktúrák építésében, ama másik" - ti. a wittgensteini mű szelleme - "abban a törekvésben, hogy minden, bárminemű struktúrát világossá és átláthatóvá tegyünk." Ezek a naplóoldalakon, mint látjuk, Wittgenstein gondolatai a zsidó szellemről egyfelől és megjegyzései kultúráról és civilizációról másfelől, azaz legközvetlenebbül konzervatív megjegyzései: egészen szorosan összefüggenek egymással.

1930. december 12-én megint egyszer említésre kerül, jóllehet csak közvetve, a zsidóság problémája. Wittgenstein Lessing *Die Erziehung des Menschengeschlechts*jéből idéz.^[249] - Lessing ezen írása a költő' ugyanazon alkotói periódusához tartozik, mint a *Bölcs Náthán*, melyben a kereszténység és a zsidóság közötti kapcsolatot, mint ismeretes, egészen lényegesnek, szorosnak és természetesnek ábrázolja. Magától értetődik, hogy Wittgenstein ezt az utóbbi művet is ismerte. "Tegnap" - írta Engelmann-nak 1920. október 10-én - "a Bölcs Náthánt olvastam; csodálatosnak tartom. Az a benyomásom, hogy Ön nem szereti?" A *Náthán* egy jellegzetes helye így hangzik: "*Barát: Náthán! Náthán! te keresztény vagy! - Istenemre mondom, te keresztény vagy! - Nincsen nálad jobb keresztény! - Náthán: Jól van így! Mert ami engem szemedben kereszténnyé tesz, az téged számomra zsidóvá!*" - Lessing, amint ez közzismert, egészen különleges jelentőséggel bírt a német zsidóság számára. S amint a *Náthán*ban, az *Erziehung*ban is jelen van a zsidóság és kereszténység közötti organikus kapcsolat gondolata: mint az emberiség két egymásra következő tankönyvét ábrázolja itt Lessing az Ó- és Újszövetséget. A régi zsidó népet ugyanakkor "nyers"-nek, az "elvont" gondolkodásban "ügyetlennek" írja le. S a Wittgenstein által idézett sorok természetesen éppen az Ószövetségre vonatkoznak.

Wittgenstein ama megjegyzését, mely szerint a zsidókat a nyugati civilizációban mindig idegen mértékkel méri, ^[250] fentebb már idéztük. Erre a megjegyzésre, a 111-es jegyzetfüzetben, hosszabb fejtegetés következik Engelmann *Orpheus* című darabjáról, ^[251] mely fejtegetés azonban, Wittgenstein gondolkodásában, ugyancsak nem független a zsidóság problémájától. Ez világossá válik, ha a vonatkozó följegyzés első fogalmazványát tekintjük, a 153a számú jegyzetfüzetből. Ott az Engelmann darabjáról szóló fejtegetésre egy Brucknerral és Brahms-szal kapcsolatos utalás következik, utána azonban a következő megjegyzés: "Azt hiszem, hogy létezhetne ma olyan színház, melyben álarcokban játszanának. A figurák itt stilizált embertípusok volnának. Kraus írásaiban ez világosan látható. Az ő darabjait álarcokban lehetne vagy kellene eljátszani. Ez persze a vonatkozó művek bizonyos elvontságának felel meg. És az álarcos színház, véleményem szerint, egyáltalán a spiritualisztikus jellem kifejeződése. Igen könnyen lehet, hogy csak zsidók vonzódnának ilyen színházhoz."^[252] Közvetlenül erre a helyre következik még egy mondat Engelmann *Orpheus*áról, majd a megjegyzés: "A kimondhatatlan (az, ami számomra titokzatosnak látszik, és én képtelen vagyok kimondani) adja talán azt a háttérrel, amely előtt annak, amit ki tudtam mondani, jelentősége lesz."^[253] Aligha kétkelkedhetünk tehát abban, hogy a zsidó mibenlét motívuma Wittgenstein gondolatvilágában, különösen 1930 körül, figyelemre méltó szerepet játszik, s olyan motívumokkal fonódik össze - így a józan ész vagy akár a kimondhatatlan motívumával -, amelyek Wittgenstein késői munkásságában meghatározó szerepet játszanak. A zsidó történelemre, hagyományra, a "zsidó jellemre" vagy "zsidó szellemre" vonatkozó átfogó vagy koherens felfogással Wittgenstein mindazonáltal nem rendelkezett. Utalásai, általában, különösebb érvényességi igény nélküli impresszionisztikus formulák, mint például: "A zsidó: sivár táj, melynek vékony közetrétege alatt azonban a szelleminek tüzes-folyékony tömege helyezkedik el."^[254] Tévedés volna Wittgenstein késői munkásságában valamiféle hagyományosan zsidónak tekinthető gondolati irány egyértelmű megtestesülését látnunk; Wittgenstein érdeklődése a zsidóság iránt ugyanakkor korántsem pusztán pszichikai-életrajzi tény, mely úgymond megérteni segít ama kapcsolatokat, melyek késői munkássága és a német újkonzervativizmus között fennállnak. Ha ugyanis ezt a munkásságot vallástipológiai szemszögből tekintjük, megállapíthatjuk, hogy nem egyszerűen erőteljes *katolikus* vonásokat mutat - mint az újkonzervativizmus általában -, hanem éppenséggel olyan vonásokat, amelyek - ha a szokásos tipológiákból indulunk ki - a katolikus és a zsidó gondolkodást egyaránt jellemzik, a protestánstól - különösen a *lutheránustól* - viszont idegenek. Módszertanilag talán nem helytelen ezen a ponton a *Süddeutsche Monatshefte* már idézett különszámához visszatérnünk. "Jóllehet a zsidó vallást dogmatikailag mély szakadék választja el a katoliktól, s még inkább a protestántól, a két előbbi között, mégis, vannak érintkezési pontok" - írta itt, "Katolicizmus és zsidóság" című dolgozatában, a katolikus Carl Maria Kaufmann.^[255] A zsidó vallás alapvonásait, ugyanitt, Leo Baeck ábrázolta. A zsidó vallás, írta Baeck, "a parancsolat és a tett vallása... A szó - a hitvallás, a hit kinyilvánítása egyáltalán - kisebb súllyal esik itt latba, mint a tett." Istenről beszélni "csak kísérlet arra, hogy a kimondhatatlant kimondhatóvá tegyük. Mindennek végső hiábavalóságát a

zsidó vallásban olyannyira átéreztek, hogy az örök Istent jelölő ősi szót hallgatásba burkolták. Az ember számára, aki idelelni útját keresi, a hitvallás csak az isteni parancsot teljesítő tett lehet." A zsidó vallás "a tett vallása", és "mindenütt, ahol a zsidó közösség megőrizte ősi életformáit, ott fölleljük azt a sokféle, a részleteket is szabályozó szokást és gyakorlatot, melyről az, aki kívülről tekinti, szükségképpen úgy gondolja, hogy eltakarja és elnyomja a vallást, az azonban, aki benne él, a vallásosságot fenntartó és a mindennapokat megszentelő elemnek tapasztalja."^[256] Gondoljuk viszont meg, hogy a pusztá hitet, mint ismeretes, a katolikus tanítás sem tartja elégségesnek, s hogy ezen tanítás szerint az üdv, ennek megfelelően, nem a hittől, hanem annak tetteiben való igazolódásától függ; mely állásponttal szemben a protestáns, jelesül a lutheránus fölfogás szerint *jó munkákként* (bona opera) csak az ismerhető el, ami - mint mondani szokták - az eleven hitből mint annak gyümölcse folyik. A konzervatív beállítottság itt magától értetődően a protestantizmus ellen foglal állást. "Amennyiben a protestantizmus a hitet abszolutizálja" - írja Grillparzer fölfogásáról Seitter - "elválasztja azt gyökereitől, az egész ember akarásától és cselekvésétől. Grillparzer azt mondja, hogy a protestantizmus »a kereszténységet mint vallást alapjaiban és visszavonhatatlanul szétrombolta«. A »protestantizmus önrombolásának elvéről« beszél, »tartás nélküli voltáról«. A katolicizmust »az egyedül következetes keresztény felekezetnek« mondja."^[257] A lutheránus apától származó, ám katolikus hitben nevelkedett Wittgenstein, új filozófiájában, szinte azt mutatja meg, hogy a protestáns, kivált a lutheránus fölfogásnak egyáltalában *tévesnek* kell lennie: hiszen szándékokról, intenciókról, akarásról és vélekedésről egyáltalán csak tettek, szokások és gyakorlatok kontextusában beszélhetünk értelmesen.

"A KÉK ÉS BARNA KÖNYVEK"

Az akarások, vélekedések, szándékok állítólagos "belső" világának valójában külső-nyilvános természetét megmutatandó, Wittgenstein a harmincas-negyvenes években érvek egyre finomodó sorát dolgozza ki. Jóllehet késői filozófiájának döntő fölismeréseivel már 1931-ben rendelkezett, s a szubjektivista ismeretfilozófiák megsemmisítő bírálatára már ekkor kétségkívül képes volt, Wittgensteinnak mintegy még meg kellett alkotnia a maga alternatív, *pozitív antropológiáját*. Hiszen antimentalista - a lelki jelenségek belső autonómiáját megkérdőjelező - érvei, amennyiben a pszichikai történéseket *cselekvések összefüggésrendszerében* oldották fel, eleinte némiképp *behaviorista* színezetűek voltak, s csak idővel mondták ki egészen világosan, hogy az itt-és-most lelki események helyébe, végső ismeretfilozófiai vonatkoztatási keretként, nem egyszerűen az itt-és-most fizikai eseményeknek - tetteknek, történéseknek - kell lépniök, hanem a *közösségi* beágyazottságú *teljes egyéni élet* eseményeinek. A mentalizmus kritikájától a társadalmi kontextualizmusig vezető ezen utat Wittgenstein úgy 1931-től 1936-ig járta be; alá kell azonban húznunk, hogy ennek során inkább csak *hangsúlyeltolódások* mentek végbe fölfogásában; határozott fordulatról, éles cezúrákról a mondott időszak folyamán nem beszélhetünk. Egyáltalán: az óhatatlan visszaesések és olykori téves próbálkozások ellenére, Wittgenstein elméleti pályájának ívét 1931-től haláláig - lényegében töretlennek tekinthetjük.

A *Philosophische Bemerkungen* lezárását követően Wittgenstein először 1933-ban tett kísérletet arra, hogy addigi följegyzéseit rendszeres formába öntse: ebben az évben állította össze az ún. *Nagy Gépiratot*.^[258] A *Nagy Gépirat* lapjai azután számtalan utólagos, kézzel írt javítást, betoldást hordoznak, mignem egy ponton az átdolgozásnak vége szakad: mint korábban és később is oly sokszor, Wittgenstein megint egyszer új kifejtésbe fog, ezúttal tanítványainak *diktálva*. Az 1933-1934-ben tollbamondott jegyzet példányait Alice Ambrose, Margaret Masterman, Francis Skinner és a többiek kék borítóba kötötték - innen az elnevezés: *The Blue Book*. Részint mivel eleve tanulmányi célokra készült, részint pedig annak köszönhetően, hogy Wittgenstein gondolkodása ekkortájt - úgy tűnik - viszonylag megállapodott szakaszba jutott, a *Kék könyv* egyedülállóan didaktikus bevezetést nyújt a filozófus késői eszmevilágába. Az érvelés alapszerkezetével fentebb persze már megismerkedhettünk. Honnan tudjuk - kérdezi például Wittgenstein -, hogy mit jelent a "piros" szó? Mi megy végbe lelkünkben, amikor ezt a szót *használjuk*? Ha mondjuk "valakinek azt az utasítást adom, hogy »hozzál nekem egy piros virágot arról a rétről«, honnan tudja, hogy milyen virágot hozzon, amikor csak egy szót mondtam neki? - Az első válasz, amit az ember adni hajlamos: az illető egy piros képpel az emlékezetében indult el a virágot keresni, és ezt a képet folyamatosan összehasonlítja a virágokkal, hogy lássa, melyiknek van ugyanilyen színe. Lehet mármost valamit így keresni, és egyáltalán nem szükséges, hogy a kép lelki természetű legyen. Tulajdonképpen a következő is lehetne a folyamat:

hordok magamnál egy táblázatot, amelyen színes négyzetek felelnek meg a neveknek. Amikor hallom az utasítást, hogy »Hozzá nekem stb.«, a táblázatban a »piros« szótól a megfelelő négyzethez vezetem az ujjamat, és megyek keresni egy olyan virágot, amelynek ugyanaz a színe van, mint a négyzetnek." [259] Wittgenstein mindenekelőtt azt javasolja tehát, hogy emeljük ki a tanulmányozandó folyamatot belső világunk csupán az önmegfigyelés számára hozzáférhető homályából, és nézzük meg, mit és hogyan sikerül így megmagyaráznunk: azt vesszük észre, hogy "amint a lelki képet gondolatban mondjuk egy festett képpel helyettesítjük, és amint a kép ennek folytán elveszti okkult jellegét, megszűnik az a látszat, hogy életet ad a mondatnak." [260] Tudniillik azt látjuk ekkor, hogy a "piros" szó egymagában még mindig nem ad utasítást, a jel és a cselekedet között még mindig nincs kapcsolat, hiszen honnan tudjuk a "piros" hallatakor, hogy melyik színmintához vezessük ujjunkat? Vagyis Wittgenstein azt sugallja, hogy minden olyan kísérlet, amely a jel működését annak ilyen vagy olyan értelmezésére utalva próbálja megmagyarázni, csak odébb helyezi a problémát; *végtelen regresszusra* vezet az a gondolat, hogy a szavak a hozzájuk kapcsolódó "lelki aktusok" révén nyernek jelentést. Nem arról van persze szó, hogy a jeleket nem lehet értelmezni - idegen nyelvek tanulása, kódok használata stb. nyilvánvaló példák ennek ellenkezőjére -, hanem arról, hogy *általában* nincs szükség interpretációra, illetve, hogy az interpretáció minden műveletének vagy sorozatának *végso* soron jelek közvetlen-közvetítetlen alkalmazásában kell gyökereznie. Elképzelhető, hogy valamilyen ritka színárnyalatú virágot táblázattal a kézben igyekszünk megtalálni, "de nem csak így lehet keresni, és általában nem így keresünk. Megyünk, körülnézünk, odamegyünk a virághoz, s letépjük anélkül, hogy összehasonlítanánk valamivel. Hogy példát lássunk utasítások ilyen jellegű végrehajtására, tekintsük a »képzeld el egy piros foltot« utasítást. Ebben az esetben nem gondolsz arra, hogy *mielőtt* az utasítást végrehajtanád, el kellett képzelned egy piros foltot, amely mintául szolgál ahhoz a piroshoz, melyet elképzelni utasítva lettél." [261]

A *Kék könyv* megjelentetésére Wittgenstein sohasem gondolt. Másként áll a helyzet az ún. *Barna könyv*vel. Ezt Wittgenstein 1934-1935-ben diktálta, de csak két tanítványának: Francis Skinnernek és Alice Ambrose-nak. Szemben a *Kék könyv*vel, a *Barna könyvet* Wittgenstein nem sokszorosítottatta; [262] és 1936 augusztusában - Skjoldenban - hozzálátott *német nyelvű átdolgozásához*. Ez az átdolgozás, melynek Wittgenstein a *Philosophische Untersuchungen: Versuch einer Umarbeitung* címet adta, [263] már jellegzetesen annak a - fentebb előrebocsátott - gondolatnak a jegyében áll, hogy a hagyományos tudatfilozófiai kérdések a konkrét élettéljesség leírásával oldódnak - ti. szűnnek - meg. Azt, hogy valakiben bizonyos lelki folyamatok lejátszódnak-e - hogy megértett-e egy bizonyos szót, hogy "gondolkozva" beszél-e avagy papagájszerűen stb. - nem holmi introspektív beszámolók elemzése vagy a viselkedés megfigyelése és értékelése révén döntjük el, hanem triviális élettények tudomásulvétele által. Ha mondjuk biztosak akarunk lenni abban, hogy valaki ténylegesen *olvas* - nem pedig betanult szöveget mond fel például, az olvasást csak mímelve -, úgy elég arra gondolnunk, hogy hiszen "az illető, teszem azt egy német, gyermekként, az iskolában vagy otthon, valamilyen nálunk szokásos oktatásban részesült, megtanult anyanyelvén olvasni; később könyveket olvas, újságot, leveleket stb." [264] Ezért - nem pedig sajátos, rejtett pszichikai mechanizmusok feltárása folytán - lehetünk meggyőződve arról, hogy *most sem* csak színleli az olvasást. Hasonlóképpen, azon kérdés kapcsán például, hogy vajon mi a közös a világospiros és a sötétpiros színben, nem színlátásaink valamiféle különösen pontos - introspektív vagy kísérletes - megfigyelését kell tervbe vennünk, még kevésbé fényhullámok bonyolult összehasonlítását, hanem azt kell kérdeznünk: mit jelentene, ha valamely adott nyelvhasználatban - azaz valamely adott *kultúrában*, teszi hozzá immár Wittgenstein - a zöldre és a pirosra ugyanazt az egy szót alkalmaznák? Ezen kultúra tagjai számára "a zöld és a piros mindig összetartozik. Ugyanannak két pólusa. Ha nyelvükben a pirosat a zöldtől meg akarják különböztetni, úgy a közös szóhoz két jelző egyikét illesztik, mint mi tesszük a »piros« szónál a »világos«-sal vagy »sötét«-tel. A kérdésre, hogy ez a két színárnyalat (a piros és a zöld) bír-e valami közössel, hajlamosak lesznek így válaszolni: igen, mindkettő tulajdonképpen... - Fordítva elképzelhetnék magamnak egy nyelvet (és ez annyit tesz, mint: egy életformát), amely a sötétpiros és a világospiros között szakadékot létesít stb." [265]

S ennek a szemléletmódnak az előtérbe kerülése azután, szükségképpen, szét is feszítette az átdolgozás kereteit. Wittgenstein a *Barna könyv* kétharmad részénél tarthatott, amikor rádöbbsen a helyzetre, s a füzetébe ezt írta: "Dieser ganze »Versuch einer Umarbeitung« - ist *nicht wert*!" [266] Nyomban új változat elkészítéséhez fogott, s még ebben az évben, 1936 novemberében és decemberében, a skjoldeni

magányban, papírra vetette nagyjából azt a szöveget, melyet ma a *Filozófiai vizsgálódások* első 188 paragrafusaként ismerünk.

"FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK"

Az 1937-es év nagyobbik részét Wittgenstein Norvégiában töltötte. Munkájával jól haladt: szeptember-októberben már összeállíthatta az előző esztendő végén megfogalmazott szöveg folytatását. Ezzel elkészült az az anyag, melyet - von Wright nyomán - a *Filozófiai vizsgálódások* úgymond *első változatának* nevezhetünk.^[267] December közepén Wittgenstein Bécsbe látogatott, onnan 1938 januárjában utazott Cambridge-be. Az *Anschluss* küszöbön állt, és 1938. március 13-án bekövetkezett. Mivel a német állampolgárságot nem akarta fölvenni, Wittgenstein brit állampolgárságért folyamodott. Az események mélyen föl kavarták; úgy tűnik, csak áprilistól volt képes ismét filozófiával foglalkozni. S ekkor - megint egyszer - úgy érezte, hogy gondolatait mégiscsak publikálnia kellene. Tárgyalt a cambridge-i Egyetemi Kiadóvállalattal, az hajlandónak is mutatkozott a munka német eredetiben és párhuzamos angol fordításban történő megjelentetésére; ám a szerző csakhamar visszalépett. Mindenesetre ránkmaradt - 1938. augusztusi keltezéssel - a soros előszófogalmazvány. "A következőkben" - nyilatkozta itt Wittgenstein - "válogatást teszek közzé azokból a filozófiai megjegyzésekből, melyeket az utóbbi kilenc év folyamán írtam. A filozófiai spekuláció számos területére vonatkoznak: a jelentés, a megértés, a mondat, a logika fogalmára, a matematika alapjaira, az érzetadatokra, idealizmus és realizmus ellentétére és más dolgokra. Mindezeket a gondolatokat eredetileg *megjegyzések*, rövid szakaszok alakjában írtam le. Olykor hosszabb láncolatban ugyanarról a tárgyról, olykor egyikről a másikra ugorva. - Szándékom az volt, hogy mindezt egyszer könyvben foglaljam össze - melynek formájáról különböző időkben különböző elképzeléseim voltak. De lényegesnek tűnt számomra, hogy abban a gondolatoknak egyik tárgytól a másikig jól rendezett sorban kell haladniuk. - Mintegy 4 évvel ezelőtt először tettem kísérletet ilyen összefoglalásra.^[268] Az eredmény nem volt kielégítő, és tovább próbálkoztam. Mígnem (néhány évvel később) arra a meggyőződésre jutottam, hogy hiába; és hogy minden ilyen próbálkozással föl kell hagynom. Megmutatkozott számomra, hogy filozófiai megjegyzéseknél jobbat soha sem fogok tudni írni; hogy gondolataim csakhamar megbénultak, ha megpróbáltam, természetes hajlamukkal szemben, *egyetlen* vágányra kényszeríteni őket. Ez mindazonáltal a tárgy természetével magával is összefüggött. Ezen tárgy arra kényszerít bennünket, hogy a gondolatterületet keresztül-kasul, minden irányban beutazzuk // benne a gondolatok kölcsönös viszonyai bonyolult hálót alkotnak //. ... Bár jobbak volnának ezek a megjegyzések, mint amilyenek. - Híján vannak - röviden mondva - az erőnek és pontosságnak. Azokat teszem itt közzé, amelyek nem tűnnek túl üresnek. - Hogy még életemben megjelenjenek, ennek gondolatát, röviddel ezelőttig, tulajdonképpen föladtam: ismét elevenné vált azonban, főleg azáltal, hogy tapasztalnom kellett, hogyan kerülnek forgalomba - sokszorosan félreértve, többé-kevésbé fölvezelve, vagy megcsönkítva - munkámnak ama eredményei, melyeket előadások és viták során szóban adtam tovább. - Ez fölpszizkálta hiúságomat, és azzal fenyegetett, hogy nyugalمامat újra meg újra elrabolja, hacsak a dolgot (legalább a magam számára) a publikációval el nem intézem. És ez tűnt, más vonatkozásban is, a leginkább kíváncsúnak. - *Különböző* okai lesznek annak, ha az, amit itt közzéteszek, érintkezik azzal, amit ma mások írnak. Ha megjegyzéseim nem viselnek bélyeget, mely az enyémekeknek jelöli őket, - akkor nem is formálok rájuk többé tulajdonjogot." És Wittgenstein még hozzáteszi, hogy művét igencsak a kétség érzésével adja át a nyilvánosságnak. "Nem merem remélni" - írja -, "hogy ennek a szerény munkának - sötét korunkban - megadatna, egyik vagy másik agyban fényt gyűjtani. - Nem szeretném írásommal másoknak a gondolkodást megtakarítani; hanem, ha lehetséges volna, önálló gondolkodásra szeretnék ösztönözni."^[269]

A *korai változat* 1937-ben írt második részét a *Filozófiai vizsgálódások* végső szövege nem tartalmazza. Ezt a részt Wittgenstein 1938-1939-ben átrendezte, s újra gépbe diktálta: az így előállt anyagot ma mint a *Megjegyzések a matematika alapjairól*^[270] I. részét ismerjük. 1937 és 1944 között Wittgenstein mindenekelőtt a matematika filozófiájának területén igyekezett továbbépíteni, kikerekíteni új antropológiáját. "Itt tulajdonképpen az ember természetrajzára vonatkozó megjegyzéseket teszünk" - írja, a *számlálás* fogalmát elemezve -, "de nem különleges adatokról számolunk be, hanem olyan tényeket állapítunk meg, amelyekben senki sem kételkedett, és amelyeket csak azért nem vesznek észre, mert folyton szem előtt vannak."^[271] Hangsúlyoznunk kell, hogy a matematika filozófiai alapjainak elemzése egyfelől, s a pszichológia filozófiai alapjainak - a *Filozófiai vizsgálódásokban*

előtérben álló - elemzése másfelől, Wittgensteinnál egy és ugyanazon elméleti célt szolgálja, s teljesen hasonló metodológián alapul. Az ún. *matematikai finitizmus*ról írva Wittgenstein 1938-ban megjegyzi, hogy "a finitizmus és a behaviorizmus egészen hasonló irányzatok. Mindkettő azt mondja: hiszen itt csak... Mindkettő tagadja valaminek a létezését, mindkettő abból a célból, hogy a zavarból kimeneküljön."^[272] A wittgensteini megközelítésmód lényegét ezzel szemben, mint fentebb már jeleztük, nem valaminek a tagadása, *kiiktatása* képezi, hanem éppenséggel az a törekvés, hogy a pszichikai aktusokra és állapotokra vonatkozó kifejezések jelentését - a matematikai aktusokra vonatkozó kifejezések jelentését is - azokból a helyzetekből vezesse le, amelyekben a vonatkozó kifejezéseket valóban használjuk. Ezek *társas* helyzetek. Jellemző vonásuk nem az, hogy bizonyos személyek fejében ilyen vagy olyan események játszódnak le, de nem is csupán az, hogy ugyanezen személyek itt és most ilyen vagy olyan módon viselkednek - hanem az, hogy bizonyos kijelentések vagy események meghatározott időbeli és társas *összefüggésben* hangzanak el, illetve történnek meg. Ott is, ahol a matematika alapjait firtatja, Wittgenstein döntően *szociológiai*, nem pedig logikai kategóriákban gondolkodik. A matematikát normarendszernek tekinti; más társadalmi normarendszerekhez hasonlatos, közösségileg kötelező érvényű s közösséget-konstituáló normarendszernek. "A gondolkodás és következtetés mibenlétét (csakúgy, mint a számlálását) számunkra természetesen nem önkényes definíciók írják körül, hanem természetes határok, amelyek annak felelnek meg, amit a gondolkodás és következtetés életünkben játszott szerepének nevezhetnénk. ... a következtetési törvények abban az értelemben kényszerítenek minket, mint az emberi társadalom más törvényei. ... Aki másképpen következtet, konfliktusba kerül: pl. a társadalommal; de más gyakorlati következményekkel is."^[273] Amikor *helyesen* végzünk egy számítást, mintegy *találkozóra sietünk* a többiekkel;^[274] aki pedig - írja Wittgenstein - mondjuk egy általunk érvényesnek tartott bizonyítást nem ismer el bizonyításnak, az *elválik*, elkülönül tőlünk, még mielőtt a megvitatandók szóba kerülnének.^[275] Wittgenstein elképzelései tehát alternatívát jelentenek nemcsak a matematikai *platonizmus*hoz, de a *konvencionalizmus*hoz képest is. A platonizmus útvesztőit - amint ezt már az 1930-1931-es kéziratok áttekintésekor érzékelhettük - Wittgenstein azáltal tudja elkerülni, hogy tájékozódóképességét nem zavarja meg a hagyományos jelentésmélet: a jelentésnek megnevezésként való fölfogása. Amennyiben a szó jelentését Wittgenstein *a szó használatával azonosítja*, a matematikai objektumok problémája az ő számára föl sem merül. Hogy *mi* az a dolog, amit az "1", a "0" vagy akár a "-1" és még inkább a "*négyzetgyök alatt mínusz egy*" úgymond *megnevez*, ezt a kérdést Wittgenstein nem kényszerül föltenni. A matematika, Wittgenstein fölfogásában, nem eleve-adott - ideális - matematikai objektumok lajstromba vételén fáradozik, hanem a mindennapi nyelv és élet alrendszerét képező elemi matematikai résznyelv - "nyelvjáték" - bővítésén. Ez a bővítés - mely, Wittgenstein szerint, alapvetően nem az új definíciókban, hanem az új *bizonyításokban* történik^[276] - a mindennapi nyelv adottságaitól meghatározott. "*Ennyiben igaz az*" - írja Wittgenstein -, "hogy a matematika: logika. Nyelvünk szabályait követi. És ez adja különleges mozdíthatatlanságát, különálló és megtámadhatatlan helyzetét."^[277] A mindennapi nyelv bővítése mindazonáltal nemcsak egyféle irányban képzelhető el. A matematika "mindig újabb és újabb szabályokat teremt: mindig új közlekedési utakat épít; amennyiben a régi hálózatot tovább építi. - Dehát nincs ehhez valami szankcióra szüksége? *Tetszése szerint* építheti tovább a hálózatot? Nos, ezt így mondhatnám: A matematikus új meg új ábrázolási formákat talál fel. Némelyiket gyakorlati szükségletek által indítva, másokat esztétikai szükségletekből - és még jó néhány egyéb szükségletből. ... A matematikus feltaláló, nem pedig felfedező."^[278]

Wittgenstein matematika-fölfogásával meglepő és váratlan - ám kétségkívül jól értelmezhető - párhuzamot mutatnak *az esztétikai magyarázat* természetére vonatkozó nézetei. "Esztétikai vitákban" - mondotta Wittgenstein már 1932-1933-as előadásai során - "ahhoz hasonlóan járunk el, mint amikor valamilyen matematikai problémát oldunk meg."^[279] Hiszen "az esztétikai vitákban a »szép« szó szinte soha nem szerepel. Másfajta szavak adódnak: »helyes«, »helytelen«, »jól«, »rosszul«."^[280] *Megfelel-e* a vitatott műalkotás valamilyen adott esztétikai *eszménynek* - ez a kérdés; az eszmény mibenlétének magyarázata viszont már átfogó-összetett társadalmi leírásokhoz vezet. "Mi tette az eszményi görög profilt eszménnyé, milyen minőség? Valójában azért mondtuk eszménynek, mert egyfajta meghatározott, nagyon bonyolult szerepet játszott az emberek életében. Például a legnagyobb szobrászok ezt a formát használták, az embereket tanították rá, Arisztotelész írt róla."^[281] Rudolf Haller *institucionálisnak* nevezi Wittgenstein esztétika-fölfogását,^[282] ezzel is kiemelve, hogy annak programja szerint az esztétikum a vonatkozó kultúra teljes intézményrendszerének, a vonatkozó kor egész kultúrájának és életstílusának, hagyományainak háttere előtt nyer értelmezést.

Ez az esztétika-elméleti program különösen jól tanulmányozható azoknak az előadásoknak a jegyzetei alapján, melyeket Wittgenstein 1938-ban tartott,^[283] éppen abban az időben tehát, midőn a *Filozófiai vizsgálódások* első változatát összeállította. "Ez a tárgy, az esztétika" - vezeti be ehelyütt a problémát Wittgenstein -, "igen terjedelmes, s amennyire meg tudom ítélni, tökéletesen félreértett. Az olyan szó használatát, mint a »szép«, óhatatlanul félreértjük, ha a mondatok nyelvi formájára figyelünk, melyekben ez a szó előfordul. A »szép« - jelző; így azután hajlasz arra, hogy így szólj: Ez itt egyfajta meghatározott minőséggel bír, ti. szép."^[284] Nem a nyelvi felszínre, hanem a mögöttes társas összefüggésrendszerre kell összpontosítanunk: "a roppant bonyolult helyzetre, melyben az esztétikai kifejezés szerepet játszik".^[285] Ilyen, először is, a tanulás helyzete: amikor *szabályokat nevelnek belénk*, a zeneoktatásban pl. az összhangzat és az ellenpont szabályait.^[286] És Wittgenstein aláhúzza, hogy ezeknek a szabályoknak nemcsak a tucatzenész engedelmeskedik, hanem a kreatív, úgymond a nagy zeneszerző is: "Mondhatod, hogy minden komponista változtatott a szabályokon, de a változtatás igen csekély volt; nem minden szabályt változtatott meg."^[287] Persze a zenetanulás és -szerzés csupán egyetlen vetülete az átfogóbb egésznek. "Azok a szavak" - mondja Wittgenstein -, "amelyeket esztétikai ítélet kifejezésének nevezünk, nagyon bonyolult szerepet, de jól meghatározott szerepet játszanak valamely kor kultúrájában. Ahhoz, hogy használatukat leírd, vagy leírd azt, hogy mit értesz kulturált ízlésen, a kultúrát kell leírnod. Amit ma kulturált ízlésnek nevezünk, a középkorban talán nem létezett. Egészen különböző játék az, melyet különböző korokban játszanak. - Ami a nyelvjátszékhoz tartozik, az az egész kultúra. Ha a zenei ízlést írod le, le kell írnod, hogy a gyermekek adnak-e hangversenyeket, a nők adnak-e, vagy csak a férfiak stb., stb. Bécsben, arisztokrata körökben, az embereknek [meghatározott] ízlésük volt, amely azután bejutott polgári körökbe... Ez példa a zenei tradícióra. ... Ha tisztába akarsz jönni az esztétikai szavakkal, életmódokat kell leírnod."^[288]

Wittgenstein 1939 őszén vette át a nyugalomba vonuló Moore katedráját. Nagy megkönnyebbülésére, egyetemi tanári pályája nem volt zavartalan; 1941-ben a háború ahhoz már elegendően közelre került, hogy Wittgensteinnak ürügyet szolgáltatson professzori kötelmeinek elhanyagolására. Novembertől egy londoni kórházban - mintegy háborús szolgálatként - laboránsi állást vállalt; a következő év folyamán mindazonáltal hetente Cambridge-be utazik és előadást tart. Hasonlóan telik az 1943-as év is. 1944 ősztől már állandóan Cambridge-ben tartózkodik, és újra dolgozni kezd azon az anyagon, melyből a *Filozófiai vizsgálódások* végleges változata nő majd ki. Egyelőre az a verzió készül el, melyet von Wright *közbenső változat*nak nevez,^[289] ehhez írja Wittgenstein azt az - 1945. januári keltezésű - előszót, melyet a művel azután, 1953-ban, ténylegesen ki is nyomtattak. Ez az előszó egyébként nem különbözik lényegesen az 1938-ban gépbe diktálttól. 1945-1946-ban ismét átírja és kibővíti a szöveget, és akkor végül elkészíti azt a gépiratot (TS 227), melyet ma a *Filozófiai vizsgálódások* ún. I. részeként ismerünk. A gépirat borítóján ez a cím áll: "Megjegyzések a pszichológia filozófiájáról". A "Filozófiai vizsgálódások" megjelölés persze nem volt, ebben az időben, idegen Wittgensteintől; tény mindazonáltal, hogy mind késői főművének címéért, mind a 227-es számú gépiratnak a 144-es számú kézirattal való kiegészítéséért ("Filozófiai vizsgálódások, II. rész" címen) irodalmi hagyatékának örökösei felelősek.^[290]

A 227-es számú gépiratot - emlegessük, az egyszerűség kedvéért, magunk is *Filozófiai vizsgálódások, I. rész*-ként - Wittgenstein nagyjából végleges, nyomdakész szövegnek tekintette. Valóban: kiérlelt, sok-sok éven át roppant műgonddal csiszolt és szerkesztett írásról van itt szó, melynek finom, száz szálból font gondolatmenetét a könnyed stílus csak annál nehezebben megközelíthetővé teszi. A megelőző esztendő főljegyzéseinek, érveinek, elméleti törekvéseinek és programatikus nyilatkozatainak ismeretében ugyanakkor meglehetősen világossággal állhatnak előttünk az argumentáció alapösszefüggései. Az érvelés kezdetét *megnevezés* és *szójelentés* hagyományos azonosításának kritikája, majd a szójelentés fogalmának a nyelvhasználat fogalmában való feloldása alkotja. Megszabadulván a hagyományos jelentésfelfogástól, Wittgensteinnak ezután módja nyílik bírálatot gyakorolni mindazon filozófiai próbálkozásokon - így saját ifjúkori próbálkozásain is -, amelyek voltaképpen a szójelentés természetének félreértéséből erednek. A szavak *használatának* előtérbe állítása ugyanakkor fölveti a kérdést, hogy magát a használatot mármost mi irányítja, *szabályozza*: mi szolgál a helyes vagy helytelen szóhasználat *kritériumául*? Wittgensteinnak érvelnie kell ama fölfogás ellen, hogy a szavakhoz óhatatlanul tudati-lelki *képek* társulnak, s hogy éppen e képek logikája irányítaná úgymond a szóhasználat logikáját. De érvelnie kell ama elképzelés ellen is, mely szerint a szabályos szóhasználat mögött mindig - vagy akár általában - valamiféle tudatos *szabálykövetés* állna: hiszen - teszi világossá Wittgenstein - a szabálykövetésnek is vannak szabályai, s ezen elképzelés

szerint akkor minden nyelvi - általánosabban: viselkedésbeli - szabályosság mögött szabályok és szabálykövetések végtelen hierarchiájának kellene sorakoznia. A helyes nyelvhasználat kritériumait mindenesetre nyilvános, interszubjektív kritériumokként kell elképzelnünk - a szubjektív kritérium, mutat rá Wittgenstein, nem kritérium; a privát nyelv nem nyelv -, s a gondolatmenet annak beláttatásával zárul, hogy az *intézményes viselkedésbeli egyöntetűség*, a *szokások egyformasága*, az *életformák közössége* képezi azon alapot, melyet végső adottságként - kritériumként, vonatkoztatási keretként - lehet és kell elfogadnunk.

Illusztráljuk most ezt a gondolatmenetet a *Filozófiai vizsgálódások* I. része néhány passzusával. Az első oldalakon Wittgenstein különböző egyszerű, kezdetleges nyelvhasználati módokat, helyzeteket ír le - pl. azt a helyzetet, midőn valakit az "öt piros alma" szövegű cédulával vásárolni küldünk. "A cédulát a kereskedőhöz viszi; az kihúzza a fiókot, melyen az »alma« jel áll; akkor egy táblázatban megkeresi a »piros« szót, és mellette színmintát talál; most sorolni kezdi a természetes számokat - föltételezem, kívülről tudja őket - egészen az »öt« szóig, és minden számszónál a fiókból kivesz egy almát, melynek színe a mintával megegyezik. - »De honnan tudja, hogy hol és hogyan nézzen utána a 'piros' szónak, és hogy mit kezdjen az 'öt' szóval?« - Nos, fölteszem, úgy *cselekszik*, ahogyan leírtam. A magyarázatoknak valahol véget kell érniök. - De mi az »öt« szó jelentése? - Ilyesmiről itt nem is beszéltünk; csak arról, hogy hogyan használjuk az »öt« szót."^[291] Az imígyen bevezetett mintanyelveket nevezi Wittgenstein *nyelvjátékoknak* - ahol az elnevezés azt van hivatva kiemelni, hogy a gyerekek ilyen és ehhez hasonló játékokat játszva tanulják meg anyanyelvüket. De Wittgenstein nyelvjátéknak hívja a nyelv egészét s a tevékenységeket is, melyekbe a nyelv bele van szöve.^[292] "Az a szó, hogy: »nyelvjáték«, szándékom szerint" - írja - "azt emeli ki, hogy a nyelvet beszélni, ez részét képezi valamely tevékenységnek, valamely életformának. ... Valamely nyelvet elképzelünk annyit tesz, mint egy életformát elképzelünk."^[293] S az imént leírt nyelvjáték máris számos tanulsággal szolgál. Mutatja először is, hogy szavak használatáról könnyűszerrel beszélhetünk anélkül, hogy a "jelentés" kategóriáját alkalmazzunk kellene; mutatja, másodszor, hogy a különböző szavak használati módja roppant különféle lehet - mennyire eltérő szerepe volt az "alma" és az "öt" szónak! -, vagyis lehetetlen a szójelentést *egyetlen* funkcióval, a *megnevezés* funkciójával azonosítani; s előlegezi, harmadszor, azt a fölismerést, hogy a szavak használata nem jár szükségképpen *értelmezésükkel*: cselekvéseink, ezen belül nyelvi cselekvéseink, általában *nem* előfeltételeznek interpretációt, magyarázatot.

Ám ha a jelentés nem *valami*, amit a szó *megnevez* - akkor a megnevezésbeli párhuzamosságnak korántsem kell lényegi azonosságra utalnia. "Társasjátékok, kártyajátékok, labdajátékok, harci játékok stb. Mi az, ami mindezekben közös?" - kérdezi Wittgenstein. - "Ne mondd: »Valami közösnek *kell* bennük lennie, különben nem hívnánk valamennyit játéknak« - hanem *nézd*, hogy van-e mindegyikükben valami közös. - Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyat látni, ami mindegyikükben közös volna, de hasonlóságokat, rokonságokat fogsz látni, éspedig egy egész sort."^[294] Hasonlóképpen, az a körülmény például, hogy ennek a szónak: "összetett" - vagy ennek: "egyszerű" - *jelentése* van nyelvünkben, nem vonja maga után, hogy az *összetettségnek* vagy az *egyszerűségnek* van valami végső, abszolút szintje, formája, s ily módon föltehető, sőt elkerülhetetlen volna a kérdés: *hol* van tehát a határ egyszerűség és összetettség között, *melyek* az egyszerű tárgyak, s egyáltalán *vannak-e* ilyenek? "Azt a szót" - írja Wittgenstein -, "hogy »összetett« (és így azt a szót is, hogy »egyszerű«), számtalan, egymással különbözőképp rokonságban lévő módon használjuk."^[295] Hogy egy tárgyat összetettnek vagy egyszerűnek fogunk-e minősíteni, ez a logikai környezettől függ, attól, hogy az adott összefüggésben milyen a szokásos, az elfogadott szóhasználat. Másrészt ha - például - minden testről tudjuk: *kiterjedése van*, és minden felületről tudjuk: nem lehet egyszerre két különböző színe - ezen igen általános ismereteink, ebben a formában, nem a világ eleve-adott vonásait, hanem nyelvünk grammatikáját tükrözik. "A dolgokról állítjuk" - írja Wittgenstein -, "ami az ábrázolási mód sajátja."^[296]

S éppen ebben a fölcserélésben pillantja meg Wittgenstein a filozofálás voltaképpeni éltető elemét. *Éltető elemét*, s nem *okát*: hiszen - ki kell ezt emelnünk - Wittgenstein egyáltalán nem volt érzéketlen a filozófia szociálpatológiai forrásai iránt. "Az emberek" - írta még a *Nagy Gépiratban* - "mélyen beágyazódnak a filozófiai, azaz grammatikai konfúziókba. És hogy ezekből kiszabaduljanak, ennek *előfeltétele*, hogy kiszakítsuk őket azokból a roppant sokrétű kapcsolatokból, amelyekben fogva vannak. Úgyszólván egész nyelvüket át kell csoportosítani. - De hiszen ez a nyelv azért lett ilyen, mert az embereknek hajlamuk volt - és van - *így* gondolkodni. Ezért a kiszakítás csak azoknál megy, akik ösztönös lázadásban élnek a nyelvvel szemben. Azoknál nem, akik minden ösztönükkel *abban* a

hordában élnek, mely ezt a nyelvet *sajátlagos* kifejezésként teremtette meg."^[297] Mindez azonban, Wittgenstein szerint, nem változtat azon, hogy a filozófia *anyaga*: a rendellenesen használt nyelv. "A filozófiai problémák akkor keletkeznek" - írja -, "ha a nyelv szabadságra megy."^[298] S ezeket a problémákat "nem új tapasztalatok segítségül hívása révén oldjuk meg, hanem régóta ismert dolgok megfelelő elrendezésével. A filozófia küzdelem értelmünknek a nyelv eszközei által történt megbabonázása ellen."^[299] A filozófia: *terápia*.^[300] "A filozófus kérdéseket kezel; mint betegségeket."^[301]

Ha a szó jelentése nem más, mint *használati módja* a nyelvben - honnan tudjuk akkor, hogy *hogyan* kell a szavakat használnunk? Nem szükséges-e valamilyen lelki tartalom meglétét előfeltételeznünk, tartalomét, mely mintegy életet ad a halott jeleknek,^[302] irányítja alkalmazásukat? "Hiszen megértjük a szó jelentését, amikor halljuk vagy kimondjuk; egy csapásra megragadjuk; és amit így megragadunk, az mégiscsak valami más, mint az időben kiterjedt »használat«! - Ha pl. valaki a »kocka« szót mondja nekem, tudom, hogy mit jelent. Dehát valóban előttem lebeghet a szó minden *alkalmazása*, amikor így *megértem*? - ... Mi az tulajdonképpen, ami előttünk lebeg, ha valamely szót *megértünk*? - Nem valami olyasmi, mint egy kép? Nem lehet, hogy valamilyen *kép*? ... »Azt hiszem, a megfelelő szó ebben az esetben...«. Nem azt mutatja ez, hogy a szó jelentése *valami*, ami előttünk lebeg, és ami mintegy a pontos képe annak, amit itt használni akarunk? Képzeld el, hogy választok a »tekintélyes«, »méltóságteljes«, »büszke«, »tiszteletet parancsoló« szavak között; nem olyan ez, mintha valamilyen album különböző képei között válogatnék? - Nem; hogy a *találó* szóról beszélünk, nem *mutatja* valaminek a létezését, ami... stb. Sokkal inkább azért hajlunk arra, hogy ama képszerű valamit emlegessük, mert szavakat olykor találónak érzünk; mert szavak között gyakran választunk úgy, mintha hasonló, de mégsem azonos képek között választanánk; mert gyakran használunk képeket szavak helyett, vagy szavak illusztrálására; stb."^[303] Ahogy a *Vizsgálódások* egyik sokat idézett formulája kifejezi: "Ha a nyelvben gondolkodom, úgy a nyelvi kifejezés mellett nem lebegnek még »jelentések« is előttem; hanem a nyelv maga a gondolkodás közege."^[304] Az a *többslet*, ami a "gondolkodó beszédet" a "gondolattalan beszédétől" megkülönbözteti, *nem* valami külön "lelki" *folymat*, ti. a *gondolkodás*, mely a gondolattalan beszéd folyamatait mintegy kísérve, azt értelmessé teszi.^[305] "A gondolkodás" - írja Wittgenstein - "nem testetlen folyamat, amely a beszédnek életet és értelmet kölcsönöz, és amelyet a beszédre le lehetne választani, mint ahogyan, mondjuk, a Gonosz elveszi Schlemiehl árnyékát a földről. - De hogyan: »nem testetlen folyamat«? Ismerek tehát testetlen folyamatokat, a gondolkodás azonban nem közülük való? Nem; a »testetlen folyamat« szót zavaromban vettem segítségül, mivel a »gondolkodás« szó jelentését primitív módon akartam megmagyarázni."^[306] A "gondolkodás" *nem-primitív* magyarázata pedig - a gondolkodás jelenségének az emberi létteljesség összefüggésében való leírása lesz.

S ehhez a leíráshoz a szabálykövető viselkedés elemzése vezet el. Ha mondjuk a "kocka" szó használatát nem a kocka lelki képe, elképzelése, eszméje irányítja - honnan adódik akkor a szóhasználat állandósága, szabályossága? Midőn a szót használjuk, *valamilyen értelemben* szükségképpen a használatára vonatkozó *szabályokat követjük* - de mit jelent voltaképpen, kérdezi Wittgenstein, valamilyen szabályt követni? Nos, a szabály úgy vezet bennünket, ahogyan például a *parancs*. Am ezzel még semmit sem mondtunk. Hiszen a parancs és végrehajtása között is, úgy látszik, *szakadék* van. "Amikor parancsot adunk, úgy tűnhet, hogy a végső, amit a parancs kíván, kifejezetlen marad, hogy még mindig szakadék van a parancs és követése között. Azt kívánom, hogy valaki tegyen valamilyen mozdulatot, mondjuk emelje fel a karját. Hogy egészen világos legyen, a mozdulatot mutatom is. Ez a kép egyértelműnek látszik; de felmerül a kérdés: honnan tudja, hogy *ezt a mozdulatot kell tennie*? - Honnan tudja egyáltalán, miképpen használja a jeleket, melyeket adok? - Most megpróbálom a parancsot további jelekkel kiegészíteni: magamról a másokra mutatok, biztató gesztusokat teszek stb. Itt már úgy tűnik, mintha a parancs dadogni kezdene."^[307] Egyszerű szabálynak fogható föl pl. az *útjelző* - mondjuk egy nyíl. De az útjelző is dadogni kezd, ha feszült figyelemmel azt kérdezzük magunktól: *melyik irányba menjek tehát - hogyan értelmezzem az útjelzőt?* Hiszen mindig *különböző* értelmezések között *választhatunk*.^[308] "»Így tehát bármit teszek is, az mindig összeegyeztethető a szabállyal?« - Hadd kérdezzem így: Mi köze van a szabály kifejezésének - teszem azt, az útjelzőnek - cselekedeteimhez? Miféle kapcsolat áll itt fenn? - Nos, mondjuk ez: úgy szoktattak, hogy erre a jelre meghatározott módon reagáljak, és most így reagálok. - De hát ezzel csak egy oksági összefüggést adtál meg, csak azt magyaráztad meg, hogyan került sor arra, hogy most az útjelző után igazodunk; nem

pedig azt, hogy miben áll voltaképpen ez a jelkövetés. Nem; arra is utaltam, hogy valaki csak annyiban igazodik az útjelzőhöz, amennyiben állandó használatmód, szokás létezik. ... Lehetetlen, hogy csupán egyetlen ember, és csak egyszer, követett volna valamilyen szabályt. Lehetetlen, hogy csak egyszer került volna sor közlés megtételére, parancs adására vagy megértésére stb. Szabályt követni, közlést tenni, parancsot adni, sakkpartit játszani, ezek *szokások* (hagyományok, intézmények). - Egy mondatot megérteni annyit tesz, mint valamely nyelvet megérteni. Valamely nyelvet megérteni annyit tesz, mint bizonyos technikával bírni.^[309] És: "Szabályt követni, az hasonló ehhez: parancsnak engedelmeskedni. Erre szoktatnak, és meghatározott módon reagálok rá. De mi van akkor, ha az egyik *így*, a másik *máshogy* reagál parancsra és szoktatásra? Kinek van akkor igaza? - Képzeld azt, hogy kutatóként ismeretlen országba érkezel, ahol számodra teljesen idegen nyelvet beszélnek. Milyen körülmények között mondanád, hogy az emberek ott parancsokat adnak, parancsokat értenek meg, követnek, parancsokkal szembeszegülnek, stb.? - A közös emberi cselekvési mód az a vonatkoztatási rendszer, melynek segítségével valamely idegen nyelvet értelmezünk."^[310]

Kövessük végig még egy példán, megjegyzéssoron, ezt az elméleti mozgást; ezen elmozdulást ismeretfilozófiai kérdéstől szociológiai - visszautasításig. "Honnan tudja, melyik színt válassza" - hangzik a már jól ismert kérdés -, "ha ezt hallja: »piros«? - Nagyon egyszerű: azt a színt kell választania, melynek képe a szó hallatakor eszébe jut. - De honnan tudja, melyik az a szín, »melynek képe eszébe jut«? További kritériumra van szüksége?" Nyilván nincs, mint ahogyan - többnyire, szokásosan - a viselkedés szabályosságának megítéléséhez másutt sincsen szükség explicit kritériumokra. "Nem tör ki vita afölött (mondjuk matematikusok körében), hogy a szabálynak megfelelően jártak-e el vagy sem. Nem kerül sor pl. tettegességre." Nézeteltérés egyáltalán csak ott jöhet létre, ahol az emberek a helyes gondolkodás és viselkedés megítélésében alapvetően egyetértenek. "»Azt mondd tehát, hogy az emberek megegyezése dönti el, mi helyes és mi hamis?« - Helyes és hamis az, amit az emberek *mondanak*; és a *nyelvben* egyeznek meg egymással. Ez nem vélemények megegyezése, hanem az életformáé. - Ahhoz, hogy a nyelven keresztül megértsük egymást, nemcsak a definíciókban kell megegyeznünk, hanem (bármily különösen hangzik ez) ítéleteinkben is." Még rövidebben: "Hogyan ismerem föl, hogy ez a szín piros? - A válasz lehetne: »Tanultam németül.«"^[311] A *Filozófiai vizsgálódások* I. része későbbi lapjain ez a megközelítésmód azután egyre szélesebb alkalmazást nyer. "A bizakodás érzése. Hogyan nyilvánul meg viselkedésünkben?" - kérdezi Wittgenstein.^[312] S azt válaszolja, hogy a bizakodás, várakozás stb. abba a "szituációba van beágyazva, melyből fakad. Ha robbanásra számítunk, ez pl. olyan szituációból fakadhat, amelyben *számítani lehet* robbanásra."^[313] Vagy ahhoz, hogy valakiről pl. elmondhassuk: pénzre számít - olyan társadalmi környezetet kell feltételeznünk, melyben a pénz *intézménye* szerepet játszik.^[314] És ha valaki például németül felolvas, vagy matematikai képleteket sorol, akkor a kérdést: vajon *érti-e*, amit olvas? *tudja-e*, hogy mit jelentenek ezek a képletek? - nem pusztán aszerint fogjuk megválaszolni, hogy az illető ott és akkor hogyan viselkedik (bár az összképhez ez is hozzátartozik), hanem aszerint, hogy - mondjuk - hallottuk-e már németül társalogni, vagy tudjuk-e róla, hogy német iskolába járt; illetve tanult-e, művel-e matematikát.^[315]

Mint fentebb említettük, a 227-es számú gépiratot Wittgenstein nagyjából végleges szövegnek tekintette. 1946 és 1949 között mindazonáltal további megjegyzéseket vetett papírra azokra a kérdésekre vonatkozóan, melyek a *Filozófiai vizsgálódások* I. részének végé felé - mintegy az utolsó 160 paragrafus során - kerültek tárgyalásra. 1947 nyarán - a háború után először - Wittgenstein Ausztriába látogatott; az év végével pedig, minden erejét az írásnak szentelendő, lemondott katedrájáról. A magányt kereste, azt ezúttal Írországból találva meg: a decembert már Wicklow környékén, valami fogadófényében tölti, ahonnan a következő év májusában költözik át a Galwayi öbölhöz. Itt egészen egyedül él, egy kunyhóban, az óceán közvetlen közelében; de már beteg, ereje cserbenhagyja. Nyáron ismét Ausztriába utazik, ősszel két héten át Cambridge-ben kézírataiból diktál; novembertől egy dublini szálló lakója - volt tanítványa, Drury, Dublinban orvos -, és úgy érzi, ismét munkaképes. 1949 tavaszának nagyobb részét is Dublinban tölti, s midőn júliusban Norman Malcolmot Amerikában meglátogatja, már magával viszi azt a füzetet - ma az MS 144 jelet viseli -, melynek szövegét mint a *Filozófiai vizsgálódások* II. részét ismerjük. Igen valószínű, hogy Wittgenstein ezt az anyagot ötvözni szándékozott a TS 227 befejező részeivel - ám szándékát már nem valósíthatta meg.

A 144-es számú kézirat nagyjából két nevezetes gépiratra támaszkodik, TS 229-re és TS 232-re. Voltaképpen ezek jelentik Wittgenstein 1946 és 1948 közötti munkájának tükrét - a *Zettel* anyaga is

főleg innen származik. S mivel a közelmúltban kiadásra kerültek - *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie* címmel -, a *Filozófiai vizsgálódások* II. részéről szólva helyénvalónak látszik a bővebb tartalmú gépiratokat ismertetnünk. Bocsássuk előre, hogy Wittgenstein gondolkodásában, ezen szövegek tanúsága szerint, az 1946 és 1948 közötti időszakban sem zajlott már le alapvető fordulat - vagyis a "Filozófiai vizsgálódások" ún. "első" és ún. "második" része között az előmunkálatok ismeretében sincs okunk lényeges elméleti diszkrepanciát föltételezni. - A két gépirat persze nem képez zárt gondolatmenetet - alig beszélhetünk itt fokozatos előrehaladásról kérdéstől válaszig, problémától megoldásig. S az egyes problématarományok közötti összefüggések korántsem első pillantásra észrevehetőek. Hiszen ezek a gépiratok, végül is, Wittgenstein egyéni használatára diktált szövegek, segédanyagok, melyek átmeneti stádiumot testesítenek meg gondolatai eredeti megfogalmazása és az anyag valamilyen első elrendezése között. - Ami a két gépirat kölcsönös tematikus viszonyát illeti, itt a számos közösség, ismétlés és átfedés dacára viszonylagos különbözőségről beszélhetünk. A TS 229 közvetlenebbül kapcsolódik a TS 227 utolsó lapjain nyitvahagyott kérdésekhez, s koncentráltabb és egyértelműbb módon vezet az MS 144-ben tartalmazott megoldáskísérletekhez, vagyis viszonylag egyértelmű összekötő láncszem a "Philosophische Untersuchungen" "első" és "második" része között; miközben a TS 232 egyfelől meglehetősen messzire téved egy - Wittgenstein által később láthatólag már nem követett - zsákutcába, másrészt azonban olyan gondolatmeneteket nyit meg, melyek immár egyes 1950/51-ben írt - ma az *Über Gewissheit* című kötetből ismert - megjegyzések irányába mutatnak.

Azt a problémát, mely a TS 229 okfejtéseinek súlypontját alkotja, Wittgenstein a következő kérdéssel vezeti be: "miben áll az, valamilyen alakzatot" - mondjuk a nyúl-kacsa-alakzatot, vagy a kockasémát - "egyszer így, egyszer másként látni?",^[316] és mindjárt a következőképpen magyarázza: "Tényleg minden alkalommal valami mást látok; avagy csak másként értelmezem azt, amit látok? - Hajlok arra, hogy az előbbi mondjam. *De miért?* Nos, az értelmezés: cselekvés. ... A látás nem cselekvés, hanem állapot."^[317] Az "így vagy másként látás meglehetősen különös jelenségére", folytatja Wittgenstein, csak akkor figyelünk föl, ha észrevevessük, "hogy a látvány *bizonyos* értelemben *változatlan marad*, és valami más, amit »fölfogásnak« szeretnénk nevezni, megváltozik".^[318] A rajzon, a jelen, semmi sem változik, és mégis máshogy látjuk. "Úgy látszik, mintha itt megváltozna valami az alakzat képén; és ugyanakkor semmi sem változik. És nem mondhatom azt: »mindig újabb meg újabb értelmezés jut eszembe«. Pedig erről lehet szó; de ez az értelmezés mindjárt meg is testesül a látványban. Mindig új meg új aspektusa áll össze a rajznak - melyet változatlannak látok."^[319] Az egésznek "valami okkult, valami megfoghatatlan"^[320] jellege van - még a TS 232-ben is visszatér, ezen jelenség érzékeltetésekor, a "megfoghatatlan" jelző.^[321] Hiszen majdnem úgy néz ki, kénytelen Wittgenstein mondani, "mintha »a jelet *ebben* az összefüggésben *látni*« valamilyen gondolat továbbcsengése volna".^[322] A továbbcsengés élmény, melynek tartama, kezdete és vége van, *állapot* tehát, mely a jelek szerint nem oldható föl a mindenkori "környezet" logikájában - amint az megtehető mondjuk az "értelmezés" és "megértés" esetében. Olyan problémáról van tehát itt szó, ahol a *szubjektivista-mentalista kísértés* megint egyszer különösen erőssé válhat. Wittgensteinnek joggal lehetett az a benyomása, hogy az itt föllépő sajátos nehézségeket eddigelé csak érintette,^[323] de nem oldotta meg. Ama stratégia mindazonáltal, melyet késői munkássága során általánosan alkalmaz, végső soron itt is beválik. Jó okkal mondhatta Wittgenstein 1949-ben, midőn Drury-nak, a nyúl-kacsa-alakzatra mutatva, akkori munkájáról mesélt, hogy jóllehet a probléma, mellyel most foglalkozik, "gránitkeménységű, mégis tudja, hogyan birkózzon meg vele".^[324]

Wittgenstein stratégiája először is abban áll, hogy a sajátos tudatállapotok vélt élményét a mindenkori állapot *fogalmára* vezeti vissza; másodsor azonban ezen fogalmak olyan analízisében, mely elsajátításuk körülményeire összpontosít, s alkalmazásukra és helyükre az adott életformában. Így ahhoz az állításhoz, hogy a látás nem cselekvés, hanem állapot, mindjárt hozzáfűzi, hogy ez *grammatikai megjegyzés*, és megkérdezi: "Hogyan jutottunk egyáltalán a »valamit mint valamit látni« fogalmához? Milyen alkalmakkor képezzük, mikor van rá szükség?"^[325] Ha valakiről azt mondjuk, hogy az adott alakzatot hol *így*, hol *úgy* látja, azt is föltételezzük, hogy ezen alakzatra vonatkozóan "magyarázatokat stb. tudna adni".^[326] "Az aspektus kifejezése" - foglalja össze Wittgenstein - "valamilyen fölfogás (tehát kezelési mód, technika) kifejezését jelenti; ám állapot leírásaként használva."^[327] Hírt adni arról, hogy valamit *mint* valamit látunk, annyit tesz, mint *sajátos nyelvi technikát* alkalmazni, olyant azonban, mely korántsem alapvető. "Hogy tanítod meg a gyereket, mondjuk számolásnál, arra, hogy »Most ezeket a pontokat foglald egybe!« vagy »Most ezek tartoznak

együvé? Nyilvánvaló, hogy az »egybefoglalás« és »együvé tartozás« eredetileg mást jelentett számára, mint azt, hogy valamit így vagy úgy *lásson*." [328] Annak illusztrálására, hogy mily kevésbé elengedhetetlen a mondott technika, Wittgenstein az "aspektusvak" vagy "alakzatvak" fogalmát vezeti be, [329] azaz olyan emberek fikcióját, akik sohasem látnának valamit *mint valamit*. Ez a fogalom szoros rokonságban áll egy másikkal, nevezetesen a "jelentésvak" fogalmával. Jelentésvak az, aki valamely szót tud ugyan használni, jelentését azonban, mint Wittgenstein fogalmaz, sohasem *éli át*. [330] Az tehát, aki nem tudja alkalmazni a "Midőn a szót hallottam, azt jelentette számomra, hogy..." formulát, [331] vagy aki sohasem használ olyan fordulatokat, mint "Az egész gondolatmenet egycsapásra előttem állt", [332] az tehát, aki előtt sohasem *lebeg* valaminek a jelentése, aki mintegy mindig "álom nélkül" beszélne. [333] Azok az emberek például, akik csak hangosan tudnának gondolkozni, a fenti értelemben jelentésvakok volnának. [334] És Wittgenstein mármost megmutatja, hogy a jelentésvak valójában figyelemre méltóan keveset veszítene - hogy éppenséggel számos olyan nyelvjátékunkban részt tudna venni, mely a mindennapi gyakorlatban alapvető. [335] "Aki nem volna képes arra, hogy azt mondja: a »vár« szó ige is és főnév is lehet, vagy olyan mondatokat képezni, amelyekben igeként vagy főnévként szerepel, egyszerű iskolai gyakorlatokkal sem tudna megbirkózni. Ám *azt* már senki sem kívánja egy tanulótl" - hangsúlyozza Wittgenstein -, "hogy valamely szót összefüggéséből kiragadva így vagy úgy fogjon föl, vagy számot adjon arról, hogy hogyan fogta föl." [336] A föltételezés viszont, hogy a jelentésvakot társadalmunkban mindazonáltal nyilván *gyengeelméjűnek* tekintenék, Wittgensteinnak alkalmat kínál némely érdekes megjegyzéshez egyfelől az elmebetegség fogalmának relatív voltára vonatkozóan (ezen megjegyzésekre a következő fejezetben röviden még kitérünk), másfelől azonban arra a tényre vonatkozóan is, hogy az individuálpaszichológiai - s ezzel együtt az individuálpátológiai - fogalmak szociológiai háttérüktől végső soron abszolút elválaszthatatlanok. Fájdalom, remény, hit, gyász, vonzalom és ugyanakkor bizonyosság, kétely és megfontolás valamennyien "bele vannak ágyazva az emberi életbe, mindazokba a helyzetekbe és reakciókba, amelyek az emberi életet képezik". [337]

V. Egy boldog élet

Wittgenstein 1949 októberében tért vissza amerikai látogatásáról Cambridge-be. Gyengélkedett, panaszai voltak; decemberben megállapították, hogy rákban szenved. Dolgozni nem tudott. Télen hosszabb időt töltött családjánál, Bécsben; azután egy ideig Oxfordban élt, az Anscombe-házban. 1950 őszén még egyszer elutazott Norvégiába; karácsonykor pedig utoljára látogatott Bécsbe.

Orvosa, Dr. Bevan, már korábban följánlotta neki, hogy utolsó heteit majd nála töltheti. 1951 februárjában költözött Bevan-ék cambridge-i házába; és márciusban, roppant örömmel, azt vette észre, hogy dolgozni képes. Már amerikai tartózkodása óta készített följegyzéseket Moore bizonyos tételeivel kapcsolatban - most ezeket a följegyzéseket folytatta. Moore persze csak alkalom, kiindulópont, elhanyagolható tényező; s inkább azt kell mondanunk, hogy ezek az - *Über Gewissheit* cím alatt kiadott - följegyzések Wittgenstein késői filozófiájának *világnézeti summázatát* adják. Amit korábban Wittgenstein konzervativizmusának neveztünk, az itt nyeri el nyílt megfogalmazását; a korábban kidolgozott elméleti alapokra támaszkodva, ám tömören gyakorlatias terminusokban. "Régen az emberek úgy ítélték" - írja -, "hogy a király esőt tud csinálni; *mi* azt mondjuk, ez minden tapasztalatnak ellentmond. Ma úgy ítélik, hogy a repülőgép, rádió stb. a népek közeledésének és a kultúra terjesztésének eszköze." [338] S ezzel még csak nem is azt akarja mondani, hogy a mai ember ostobább, mint a régi - hanem azt, hogy az alapbizonyosságok megkérdőjelezésének *nincs értelme*; hogy "a kétely játéka már előfeltételezi a bizonyosságot", [339] hogy "a föltevések minden vizsgálata, minden igazolása és cáfolása már valamely rendszeren belül történik", [340] s hogy ezt a rendszert az ember nem "tanulja", hanem *magába fogadja*. [341] Mint írja: "Ebben egészen bizonyosak vagyunk, ez nem annyit jelent, hogy mindenki, minden egyes, bizonyos benne, hanem, hogy közösséghez tartozunk, melyet a tudomány s a nevelés köt össze." [342] *A bizonyosság nem érveken nyugszik*: "De ezt a bizonyosságot nem az elhamarkodottsággal vagy a felületességgel rokon valaminek szeretném látni, hanem életformának. ... - Azaz valami olyanként szeretném fölfogni, mint ami túl van jogoson és jogtalanon; vagyis mintegy valami állatiasként. ... Az embert itt állatként szeretném tekinteni; primitív lényként, melynek ösztönt igen, érvelési képességet azonban nem tulajdonítunk. Mint primitív állapotban lévő lényt. Hiszen azt a

logikát, amely primitív közlési eszközként megállja a helyét, nekünk sem kell szégyellnünk. A nyelvet nem érvelés hozta létre."^[343]

Jóllehet alkotóelemei korábbi évekre nyúlnak vissza, itt - az utolsó hónapok formulái felől tekintve - látszik alkalmasnak azt a gondolatmenetet rekonstruálnunk, melyet az *elmebetegségek elmélete* körében tett wittgensteini kezdeményezésnek tekinthetünk. Ez a gondolatmenet - jellegzetes módon - a matematikai szabálykövetés problémájának síkjáról indul. Ha valaki, mondjuk, a *számolás* szokásos szabályait nem követi, úgy először is fölmerül a kérdés, hogy *tévedésről* vagy *elmezavarról* kell-e itt beszélnünk. És Wittgenstein bevezető válasza természetesen az, hogy a normális és az abnormális állapot között *nincs éles határ*.^[344] Ám ha a tévedések igen gyakoriakká válnak, úgy azt kell mondanunk, hogy túl vagyunk a kérdéses határon. Hiányzik a minimális konformitás - s itt megint két eset állhat fenn. A kérdéses eltérések tudniillik vagy *rendszeresek*, vagy *szabálytalanok*. Itt sincsenek éles határok,^[345] ami azonban nem jelenti, hogy világos esetek nem különböztethetők meg. Ha valaki, újra meg újra, szabálytalan hibákat követ el, ha kapcsolata minden szabállyal megbomlott: akkor valóban bomlottnak, *örültnek* kell minősítenünk.^[346] Tegyük föl azonban, hogy a szabálytól való eltérések rendszeres természetűek, hogy valaki tehát *rendszeresen másként* reagál: úgy az elmezavar, gyengeelméjűség, téboly, örület megjelölések tulajdonképpen félrevezetőek. Hiszen ekkor *renddel* van dolgunk, ha nem is olyannal, mint a miénk. És lényeges, hogy Wittgenstein a más rend képét mindig a *más társadalom* képével kapcsolja össze, hogy tehát csak azokat a viselkedésmódokat tartja ténylegesen *betegnek*, amelyek *semmilyen* társadalomban nem volnának normálisak. "A gyengeelméjűt" - írja - "a degenerálnak, lényegileg tökéletlennek, mintegy lerongyolódottnak képében fogják föl. Vagyis a rendetlenség képében a primitívebb rend képe helyett (holott ez sokkal termékenyebb fölfogásmód volna). - Nem látjuk az ilyen emberek *társadalmát*. - Hogyan festene egy társadalom, amelyet csupa süket ember alkotna? Hogyan a »gyengeelméjűek« társadalma? *Fontos kérdés!* Hogyan festene tehát egy olyan társadalom, amely számos nálunk szokásos nyelvjátékot soha nem játszana?"^[347] Ha kultúránkban - jegyzi meg Wittgenstein még 1936-ban - "egy gyerek a »20«-ról a »21«-re való átmenetet a tanító ösztönző mozdulatára nem végzi el, gyengeelméjűnek tekintik".^[348] Elképzelhető azonban valamely olyan néptörzs, amelynek életében egy bizonyos számjegy sajátos szerepet játszik, tudniillik "a meghaladhatatlan fölső határ"^[349] szerepét, és itt persze a fent említett gyermek normálisnak számítana. - A döntő azonban az, hogy mindezek a megfontolások semmiképpen sem hangolhatnak bennünket engedékenységre a *saját* társadalmunkban föllépő szabálytalanságokkal szemben. Mert e társadalom életét éppen az így kikényszerített egyformaságok rendezik, ezek az egyformaságok határozzák meg a társadalom *határait*, azaz építik föl egyáltalán a társadalmat.

Ha arra gondolunk, hogy Wittgenstein micsoda erőfeszítéssel és éleselméjűséggel, milyen csalódások és kétségbeesések árán, s ugyanakkor milyen következetesen és sikeresen építette föl, hosszú évtizedek során, azt a filozófiát, melynek világnézeti összefoglalásáig éppen halála előtt jutott el - úgy nem kell meglepődnünk azon, ami a filozófus hívei körében oly csodálkozást keltett, ti. utolsó szavain. Wittgenstein tanítványa és barátja, Norman Malcolm, gyönyörű visszaemlékezésében a filozófus mélységes pesszimizmusára utal, szellemi és erkölcsi szenvedésének intenzitására, intellektuális önhajszolására, szeretetéttségére és elutasító lényére; és nem érti, hogyan mondhatta Wittgenstein, mielőtt eszméletét elvesztette volna, Mrs. Bevannak azt, amit mondott. Wittgenstein ugyanis ezt suttogetta: "Mondja meg nekik, hogy csodálatos életem volt!"^[350] Április 29-én halt meg. Drury javaslatára katolikus szertartással temették el. "Úgy emlékszem" - mondta ti. Drury az elhunyt mellett egybegyűlteknél -, "hogy Wittgenstein egyszer elmesélt nekem egy esetet Tolsztoj életéből. Amikor Tolsztoj egyik fivére meghalt, Tolsztoj, aki akkor az orosz ortodox egyház szigorú kritikusa volt, a falu papjáért küldött, s fivérét az ortodox rítusnak megfelelően földeltette el. Nos" - mondotta Wittgenstein Drury szerint -, "én pontosan ezt tettem volna hasonló esetben." - Így került sor, másnap reggel, a hagyományos katolikus temetésre. - De érdekes, amit Drury, vonatkozó visszaemlékezéseinek befejezéseként, bevall: "Azóta is üldöz a gondolat, hogy vajon, amit akkor tettünk - helyes volt-e?"^[351]

Tájékoztató irodalom

Wittgenstein írásait két kiadóvállalat publikálja, az oxfordi Basil Blackwell és a frankfurti Suhrkamp. Az oxfordi kiadású kötetek általában kétnyelvűek, a Suhrkamp-sorozat német nyelvű. Az egyes kötetek,

ill. művek többnyire a Blackwellnél jelennek meg először, a Suhrkamp-kiadás tehát - ebben az értelemben - kevésbé teljes; viszont sokkal gondosabban szerkesztett. Ez az oka annak, hogy jelen tanulmány - ahol csak lehetett - a Suhrkamp-féle Ludwig Wittgenstein, *Schriften* sorozatra hivatkozik. A sorozat most 7. köteténél tart; a következő kötetek várhatóan a *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie*-t, valamint az *Über Gewissheit*-ot tartalmazzák majd. - A Wittgensteinnal foglalkozó irodalom ma már a szó szoros értelmében könyvtárnyi; a következőkben csak a legfontosabb művekre utalunk. Wittgenstein filozófiai munkásságának kitűnő összefoglaló ismertetését nyújtja David Pears, *Ludwig Wittgenstein* (1969); P. M. S. Hacker, *Insight and Illusion: Wittgenstein on Philosophy and the Metaphysics of Experience* (1972); és Anthony Kenny, *Wittgenstein* (1973). Az *Értekezés*-t elemzi E. Stenius, *Wittgenstein's Tractatus* (1960); Max Black, *A Companion to Wittgenstein's Tractatus* (1964); J. Griffin, *Wittgenstein's Logical Atomism* (1964); s az I. M. Copi és R. W. Beard által szerkesztett *Essays on Wittgenstein's Tractatus* (1966). Wittgenstein későbbi filozófiáját tárgyalja E. K. Specht, *Die sprachphilosophischen und ontologischen Grundlagen im Spätwerk Ludwig Wittgensteins* (1963); a G. Pitcher által szerkesztett *Wittgenstein: The Philosophical Investigations* (1966); G. Hallett, *A Companion to Wittgenstein's "Philosophical Investigations"* (1977); s egészen részletesen G. P. Baker és P. M. S. Hacker, *Wittgenstein - Understanding and Meaning* (1980).

Wittgenstein munkásságának történeti összefüggéseit kutatja a Suhrkamp-féle *Schriften* keretében 1960-ban megjelentetett *Beiheft*; A. Janik és S. Toulmin igen nevezetes könyve, a *Wittgenstein's Vienna* (1973); újabban pedig a B. F. McGuinness által szerkesztett *Wittgenstein and his Times* (1982). Wittgenstein életére vonatkozóan N. Malcolm *Wittgenstein: A Memoir* c. kötetét (1958) említjük első helyen, ebben a kötetben G. H. von Wright klasszikus "Biographical Sketch"-je (1955) is megtalálható. W. W. Bartley *Wittgenstein*-ja. (1973), mely a 20-as évek életrajzára összpontosít, eredeti és vitatott; K. Wuchterl és Adolf Hübner képes *Wittgenstein*-ja (1979) gazdag, de megbízhatatlan.

Életrajz

Ludwig Wittgenstein 1889-ben született Bécsben, gazdag nagypolgári család kilencedik gyermekeként. 17 éves korában a berlin-charlottenburgi Műszaki Főiskolára iratkozott be, később Angliában folytatott műszaki tanulmányokat, ill. végzett repüléstechnikai kísérleteket. A filozófiához a matematika vezette el; 1911-től Cambridge-ben Russell hallgatója. A Logikai-filozófiai értekezést a háború alatt, a fronton fejezi be. A hadifogságból 1919-ben szabadul. Népiskolai tanító lesz Alsó-Ausztriában - atyai örökségét testvéreinek ajándékozta. 1929-ben visszatér Cambridge-be, s ettől fogva kisebb-nagyobb megszakításokkal mindvégig ott dolgozik. Előbb az egyetem "fellow"-ja - tagja, munkatársa -, majd 1939-től G. E. Moore utódjaként professzor. A Filozófiai vizsgálódásokat 1946-ban fejezi be. Késői filozófiáját nem publikálta; 1951-ben bekövetkezett halála után irodalmi hagyatékának örökösei láttak hozzá írásainak közzétételéhez. Munkásságának nem elhanyagolható része mindmáig kiadatlan.

Jegyzetek

1. Ld. Grillparzer 1836. jún. 2-i naplóbejegyzését, pl. az A. Sauer által kiadott *Sämtliche Werke*-ben, II. szakasz, X. köt., 105. sk. és 398. o. [\[VISSZA\]](#)
2. Összegyűjtve ld. Karl Wittgenstein, *Zeitungsartikel und Vorträge*. Wien: 1913. [\[VISSZA\]](#)
3. Az idézett kifejezés a *Fackel* 35. sz. 17. lapján található. 1899 és 1908 között Kraus vagy húsz alkalommal tűzte tollhegyre Karl Wittgensteint, aki viszont sajtópereket nyert vele szemben. [\[VISSZA\]](#)
4. Vö. pl. Friedrich Beese, *Der Neurotiker und die Gesellschaft*, München: R. Piper & Co., 1974, 105. skk. o., ill. Buda Béla, "Homosexualität", *Therapia Hungarica* 21/1 (1973), 19-21. o. [\[VISSZA\]](#)
5. Hozzáférhető a Hertz, *Gesammelte Werke* III. köteteként, Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1894. [\[VISSZA\]](#)

6. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1905. [\[VISSZA\]](#)

7. Wittgenstein, *Vermischte Bemerkungen*, sajtó alá rendezte G. H. von Wright, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1977. 43. o. [\[VISSZA\]](#)

8. Jelzett kiad., "Bevezetés", 9. o. [\[VISSZA\]](#)

9. Wittgenstein, *Logisch-philosophische Abhandlung* [a továbbiakban: *Értekezés*], 1.13, 1.2, 2, 2.1, 2.11. - Az *Értekezés*-t mindenütt saját fordításomban idézem, vagyis nem követem az 1963-as magyar kiadás szövegét. "Tényállás"-nak a "Sachlage", "körülmény"-nek a "Sachverhalt" kifejezést fordítottam, utóbbi a németben eredetileg jogi terminusnak számít, a latin *statum rerum* megfelelője. Az *Értekezés* terminológiájának jogelméleti-jogfilozófiai konnotációra vonatkozóan általánosabban ld. Barry Smith, "Law and Eschatology in Wittgenstein's Early Thought", *Inquiry* 21 (1978), 425-441. o. [\[VISSZA\]](#)

10. Bertrand Russell, *Autobiography*. 2. köt. London: George Allen and Unwin, 1968. 98. o. [\[VISSZA\]](#)

11. Uo., 57. o. [\[VISSZA\]](#)

12. Az 1913. szeptemberi datálású "Notes on Logic"-ról, melyet a Suhrkamp-féle Wittgenstein-kiadás első kötetébe (1960) is felvettek, Brian McGuinness azóta bebizonyította (ld. "Bertrand Russell and Ludwig Wittgenstein's »Notes on Logic«", *Revue Internationale de Philosophie* 10 [1972]), hogy nem Wittgenstein, hanem Russell kezétől származik. Wittgenstein 1913 októberében, német nyelven, elküldte Russell-nak nézetei rövid summázatát; ezt Russell angolra fordította és - alcímekkel ellátva - átrendezte. A német eredeti nem lelhető fel; a Russell által készített változat viszont - a "Notes on Logic" - a fentiek értelmében csak közvetve tekinthető Wittgenstein munkájának. [\[VISSZA\]](#)

13. Wittgenstein a *Principia Mathematica* szimbólumait használja. A képlet jelentése: *Van valami, ami azonos önmagával*. Mivel mármost bármire áll az, hogy önmagával azonos, a formula voltaképpen azt állítja, hogy egyáltalán *van* valami. [\[VISSZA\]](#)

14. 1949 decemberében Wittgenstein Bécsbe látogatott, és utasítást adott az *Értekezés* előmunkálatait képező naplók megsemmisítésére. Három napló azonban fennmaradt, ezeket von Wright 1952-ben Margarete Wittgenstein gmundeni házában találta meg, s *részlegesen* ki is adta, 1961-ben. A részletekre vonatkozóan ld. von Wright "Történeti bevezetés"-ét Wittgenstein ún. *Prototractatus*-ához (ez nem más, mint az *Értekezés* egy korábbi változata), London: Routledge & Kegan Paul, 1971, 3. skk. o. [\[VISSZA\]](#)

15. Wittgenstein, *Letters to Russell, Keynes and Moore*. B.F. McGuinness közreműködésével sajtó alá rendezte G. H. von Wright. Oxford: Basil Blackwell, 1974. 39. skk. o. [\[VISSZA\]](#)

16. Uo., 49. sk. o. [\[VISSZA\]](#)

17. Uo., 52. sk. o. [\[VISSZA\]](#)

18. G. E. Moore 1914 áprilisában meglátogatta Wittgensteint, aki tollbamondta neki ekkori fölfogásának mintegy rövid foglatát. A Moore-jegyzetek - melyekben már föltűnik a mondhatónak és a csak-megmutathatónak később oly nagy szerepet játszó megkülönböztetése - megjelentetésre kerültek, "Notes Dictated to G. E. Moore in Norway" címmel, a már említett Suhrkamp-féle Wittgenstein-kiadás első kötetében (1960). [\[VISSZA\]](#)

19. *Letters to Russell, Keynes and Moore*, 57. o. [\[VISSZA\]](#)

20. Wittgenstein. *Briefe an Ludwig von Ficker*. Walter Methlagl közreműködésével sajtó alá rendezte G. H. von Wright. Salzburg: Otto Müller, 1969. 11. o. [\[VISSZA\]](#)

21. Wittgenstein föltehetőleg Kraus ismert aforizmájára céloz, mely szerint: "Hogy Ausztria egyetlen őszinte folyóirata Innsbruckban jelenik meg, azt, ha Ausztriában nem is, de tudni kellene abban a Németországban, melynek egyetlen őszinte folyóirata ugyancsak Innsbruckban jelenik meg." Ficker az első világháború előtt a maga részéről ismételt állást foglalt Karl Kraus mellett; vonatkozó

kijelentései újranyomtatva jórészt megtalálhatók *Denkzettel und Danksagungen* című kötetében (München: 1967). [\[VISSZA\]](#)

22. *Briefe an Ludwig von Ficker*, 12. o. [\[VISSZA\]](#)

23. Mint fentebb a 10-es jegyzetben említettük, három ilyen napló maradt fenn - ezek közül kettő az 1914. aug. 9. és 1915. jún. 22. közötti, a harmadik az 1916. ápr. 15. és 1917. jan. 10. közötti időtartamot öleli fel. Von Wright föltételezi, hogy 1914 és 1918 között legalább még négy hasonló napló íródott. [\[VISSZA\]](#)

24. Mauthnerra utal Wittgenstein az *Értekezés* sokat idézett 4.0031-es pontjában: "Minden filozófia »nyelvkritika«. (Jóllehet nem a mauthneri értelemben.) Russell érdeme, hogy megmutatta, miszerint a kijelentés valóságos logikai formája nem szükségképpen azonos a látszólagossal." Mauthner pályáját, munkásságát, és Wittgensteinra gyakorolt lehetséges befolyását alapvetően elemzi Gershon Weiler, *Mauthner's Critique of Language* (Cambridge: University Press, 1970) c. munkájában. - A német drámaíró és esszéista Paul Ernst - akit a magyar olvasó mindenekelőtt Lukács György korabeli írásaiból ismer - többször is szóba kerül Wittgenstein későbbi naplóiban. [\[VISSZA\]](#)

25. "Tegnap kezdtem el Tolsztoj evangélium-magyarázatait olvasni. Nagyszerű mű" - jegyzi fel naplójába Wittgenstein 1914. szept. 2-án. Ez a feljegyzés a naplók jelenleg *kiadatlan* részéhez tartozik, csakúgy, mint a szeptember és október folyamán kelt még mintegy négy vonatkozó utalás, pl.: "Tolsztoj »Darlegung des Evangeliums«-ját *mindig* magammal hordom, mint egy talizmánt." - 1915. júl. 24-én Ficker-nek azt írja, hogy Tolsztoj "Kurze Erläuterung des Evangeliums"-ja annak idején úgyszólván az életét mentette meg (*Briefe an Ludwig von Ficker*, 28. o.). Jóllehet Wittgenstein itt "Erläuterung"-ról, nem pedig "Darlegung"-ról beszél, bizonyosra vehetjük, hogy a szóban forgó könyvecske a lipcsei Reclam kiadónál 1892-ben megjelent *Kurze Darlegung des Evangelium*. Két évvel korábban Genfben jelent meg a *Kurze Auslegung des Evangeliums*, ez föltehetően ugyanazon orosz szövegnek más német fordítása; olyan kiadás, melynek címében az "Erläuterung" szó szerepelne, jelen szerző előtt nem ismeretes. - A rövid "taglalat" vagy "magyarázat" alapjául Tolsztoj ama nagyszabású filológiai és interpretációs műve szolgált, mely németül - Genfben - 1892 és 1894 között jelent meg, 3 részben, *Vereinigung und Übersetzung der vier Evangelien* címmel, s mely mű utólagos megvilágításaként és kiegészítéseként íródott a *Worin besteht mein Glaube* (1885 és 1902 között legalább három különböző német kiadásban), és a *Meine Beichte* (Genf: 1889, továbbá számos más német kiadás). Ezek a német kiadások Tolsztoj kereszténység-magyarázó munkája *első megjelenésének* tekintendők, hiszen az eredeti szöveg csak kéziratos formában terjedhetett. [\[VISSZA\]](#)

26. Graf Leo N. Tolstoi, *Kurze Darlegung des Evangelium*. Oroszból fordította Paul Lauterbach. Leipzig: Philipp Reclam jun., 1892. 13. o. [\[VISSZA\]](#)

27. Uo., 135. o. [\[VISSZA\]](#)

28. Uo., 136. o. [\[VISSZA\]](#)

29. Uo., 73. o. [\[VISSZA\]](#)

30. Uo., 128. o. [\[VISSZA\]](#)

31. Ludwig Wittgenstein, *Schriften*. [1. köt.] Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1960. 165. skk. o. [\[VISSZA\]](#)

32. Uo. [\[VISSZA\]](#)

33. Uo., 173. sk. o., 1916. aug. 13-i naplóbejegyzés. [\[VISSZA\]](#)

34. Uo., 155. sk. o., 1915. jún. 18-i naplóbejegyzés. [\[VISSZA\]](#)

35. Uo., 141., 137. és 151. o. [\[VISSZA\]](#)

36. Uo., 99. o. [\[VISSZA\]](#)

37. Uo., 152. o. [\[VISSZA\]](#)
38. Uo., 159. és 161. o. [\[VISSZA\]](#)
39. Uo., 136. o. [\[VISSZA\]](#)
40. Uo., 156. o. [\[VISSZA\]](#)
41. Uo., 154. o., 1915. jún. 17-i naplóbejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
42. Uo., 155. o., 1915. jún. 18-i naplóbejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
43. Uo., 153. o., 1915. jún. 17-i naplóbejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
44. Uo., 144. o. [\[VISSZA\]](#)
45. Uo., 154. o., 1915. jún. 17-i naplóbejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
46. Uo. [\[VISSZA\]](#)
47. Uo., 166. és 171. o. [\[VISSZA\]](#)
48. Uo., 94. sk. o., 1914. szept. 29-i naplóbejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
49. Vö. uo., 235. o. - Ld. még az 1914. nov. 29-én kelt naplóbejegyzést, mely szó szerint megegyezik *Értekezés* 4.1212-vel: "Amit meg lehet mutatni, azt nem lehet kimondani." (Uo., 123. o.) [\[VISSZA\]](#)
50. Paul Engelmann, *Letters from Ludwig Wittgenstein. With a Memoir*. Oxford: Basil Blackwell, 1967. [\[VISSZA\]](#)
51. Jelzett mű, 97. o. [\[VISSZA\]](#)
52. Uo., 6. o. [\[VISSZA\]](#)
53. Uo., 8. o. [\[VISSZA\]](#)
54. Uo., 77. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
55. Uo., 74. és 79. o. [\[VISSZA\]](#)
56. Az *Értekezés* keletkezés- és kiadástörténetének részletes leírását adja G. H. von Wright, a *Prototractatus*-hoz írt - fentebb, a 10-es jegyzetben említett - bevezető tanulmányában. [\[VISSZA\]](#)
57. *Prototractatus* 3.2-nek az *Értekezés*ben nem felel meg semmi; *Prototractatus* 5 az *Értekezés* 5-ös pontjában kiegészül egy zárójeles megjegyzéssel; *Prototractatus* 6-hoz az *Értekezés* 6-os pontja szintúgy kiegészítést fűz ("Ez a kijelentés általános formája"), a "formát" - formulát - pedig ebben az alakban adja meg: $\left[\bar{p}, \bar{\xi}, N(\bar{\xi}) \right]$. A 2.1-es és a 2.2-es pont az *Értekezés*ben némiképpen más megfogalmazást nyer. - Az alacsonyabbrendű tételek számozása már erősen eltér a két változatban; a szövegezésbeli eltérések viszont ritkák és csekély jelentőséggel bírnak. [\[VISSZA\]](#)
58. A tétel egyébként szerepel a *Prototractatus*ban is, a 71. kéziratoldalon, és ott is a 7-es számot viseli. [\[VISSZA\]](#)
59. "... tételeim tizedesszámainak okvetlenül szerepelniük kell a nyomtatott szövegben" - írja majd Wittgenstein Fickernek, az *Értekezés* megjelentetését egyre reménytelenebbül szorgalmazva -, "mert csak ezek adnak áttekinthetőséget és világosságot a könyvnek, mely ezen számozás nélkül érthetetlen összevisszaság volna." *Briefe an Ludwig von Ficker*, 39. o. - Ehhez képest a kommentáriródalomban teljes egyetértés uralkodik atekintetben, hogy a kérdéses rendszer félrevezető, sőt abszurd. [\[VISSZA\]](#)

60. *Letters to Russell, Keynes and Moore*, 71. o. [\[VISSZA\]](#)

61. *Briefe an Ludwig von Ficker*, 35. o. [\[VISSZA\]](#)

62. "Amiről nem lehet beszélni" - idézi Semprun csodálattal vegyes ellenszenvvel -, "arról hallgatni kell. Így hát hallgatni fogok L. W.-ről, holott kísértést érzek a beszédre, már csak Bécs miatt is, az első világháború utáni Bécs miatt, a város miatt, ahová hamarosan Lukács György is megérkezik, ahová Milena" - ti. Milena Jesenská, Kafka szerelme - "is megérkezik, ott fognak élni, igen, képzeljék csak el, milyen elkalandozásokra adna ez lehetőséget!" Jorge Semprun, *Az ájulás*. Ford. Réz Pál. Budapest: Európa Könyvkiadó, é. n., 50. o., ld. még folyamatosan 49-54. o. [\[VISSZA\]](#)

63. *Letters to Russell, Keynes and Moore*, 69. o. [\[VISSZA\]](#)

64. Ld. Hermine Wittgenstein "Mein Bruder Ludwig" c. visszaemlékezését a Rush Rhees által szerkesztett *Ludwig Wittgenstein. Personal Recollections* c. kötetben, Oxford: Basil Blackwell, 1981. 16. sk. o. [\[VISSZA\]](#)

65. Ld. Ludwig Wittgenstein, *Letters to C. K. Ogden, with Comments on the English Translation of the Tractatus Logico-Philosophicus*. Sajtó alá rendezte és bevezette G. H. von Wright. Oxford: Basil Blackwell/London: Routledge & Kegan Paul, 1973. [\[VISSZA\]](#)

66. Ld. *Wittgenstein* c. könyvét (Philadelphia: Lippincott, 1973), különösen a 85. skk. lapokat. [\[VISSZA\]](#)

67. Ld. erre vonatkozóan a Luise Hausmann beszámolójában ("Wittgenstein in Austria as an Elementary-School Teacher", *Encounter*, 1982. ápr.) leírtakat, ill. a fordító Eugene C. Hargrove-nak a beszámolóhoz mellékelt jegyzeteit. [\[VISSZA\]](#)

68. Ludwig Wittgenstein, *Über Gewissheit*. Sajtó alá rendezte G. E. M. Anscombe és G. H. von Wright. Oxford: Basil Blackwell, 1969. 47. §. [\[VISSZA\]](#)

69. Ld. Luise Hausmann, jelzett mű, 18. o. [\[VISSZA\]](#)

70. Ludwig Wittgenstein, *Wörterbuch für Volksschulen*. A Szövetségi Oktatási Minisztérium 1925. okt. 12-i határozatával általános népiskolák és polgári iskolák számára engedélyezve. Bécs: Hölder-Pichler-Tempsky, 1926. [\[VISSZA\]](#)

71. Ld. a *Szótár* 1977-es, A. Hübner által bevezetett kiadásában (Bécs: Hölder-Pichler-Tempsky), XXV., XXVII. o. [\[VISSZA\]](#)

72. *Über Gewissheit*, 156. §. [\[VISSZA\]](#)

73. *Letten to Russell, Keynes and Moore*, 82. o. [\[VISSZA\]](#)

74. *Letters from Ludwig Wittgenstein*, 26. sk. és 80. o. [\[VISSZA\]](#)

75. G. H. von Wright, "Biographical Sketch". Ld. a Norman Malcolm, *Ludwig Wittgenstein. A Memoir* c. kötetben (London: Oxford University Press, 1958), 21. o. [\[VISSZA\]](#)

76. Uo., 52. o. [\[VISSZA\]](#)

77. Fania Pascal, "Wittgenstein. A Personal Memoir". *Encounter*, 1973. aug., 27. o. [\[VISSZA\]](#)

78. M. O'C. Drury, "Some Notes on Conversations with Wittgenstein". Az *Essays on Wittgenstein in Honour of G. H. von Wright* c. kötetben (*Acta Philosophica Fennica* 28/1-3, 1976), 31. o. [\[VISSZA\]](#)

79. F. M. Dosztojevszkij, *A Karamazov testvérek*. Ford. Institoris Irén. Budapest: Európa, 1959. I. köt., 35. o. [\[VISSZA\]](#)

80. *Letters from Wittgenstein*, 40. o. [\[VISSZA\]](#)

81. Ld. pl. az 1924. júl. 4-én és 1925. okt. 18-án Keynes-hez írt leveleket, a *Letters to Russell, Keynes and Moore* c. kötetben, 114. és 122. o. [\[VISSZA\]](#)

82. A részletekre vonatkozóan ld. B. F. McGuinness előszavát a *Ludwig Wittgenstein und der Wiener Kreis: Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich Waismann* c. összeállításhoz, mely a Suhrkamp-féle *Schriften* 3. köteteként jelent meg (Frankfurt/M.: 1967). [\[VISSZA\]](#)

83. Az előadás, "Mathematik, Wissenschaft und Sprache" címmel, megjelent a *Monatshefte für Mathematik und Physik* 1929-es évfolyamában. [\[VISSZA\]](#)

84. Idézi Stephen Toulmin, R. Braithwaite személyes közlése alapján. Ld. Janik-Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*. New York: Simon and Schuster, 1973. 20. o. - Itt említünk meg két rövid munkát, mely még az *Értekezés* gondolatvilágához tartozik: az 1929-ben írt s a *Proceedings of the Aristotelian Society*-ben még abban az évben megjelentetett "Some Remarks on Logical Form" c. előadásszöveget - Wittgenstein az előadást végül *nem* olvasta fel az Aristotelian Society ülésén, s a továbbiakban *többé soha semmit nem publikált* -, valamint az "A Lecture on Ethics" c. előadást, melyet Wittgenstein 1929 őszén tartott, s melynek szövegét 1965-ben a *Philosophical Review* jelentette meg. [\[VISSZA\]](#)

85. MS 105:2, azaz a 105. számú Wittgenstein-napló 2. oldaláról. Wittgenstein kéziratot hagyatékát azon számozás szerint idézem, melyet G. H. von Wright "The Wittgenstein Papers" c. összeállításában ismertet (*Philosophical Review*, 1969. okt.). Ezt a számozást követte később a Tübingeni Egyetem - azóta feloszlott - Wittgenstein Archívumának katalógusa is. - Az idézetekben a szögletes zárójelek közé iktatott részek a kéziratban is szögletes zárójelek között szerepelnek; a törtvonalak közé iktatott részek fogalmazásbeli alternatívák: kihúzások, föléírások. [\[VISSZA\]](#)

86. MS 105:2. [\[VISSZA\]](#)

87. MS 106:4. [\[VISSZA\]](#)

88. MS 106:30. [\[VISSZA\]](#)

89. MS 107:153sk. [\[VISSZA\]](#)

90. MS 106:253. [\[VISSZA\]](#)

91. MS 105:19. [\[VISSZA\]](#)

92. MS 107:39. [\[VISSZA\]](#)

93. MS 107:156. [\[VISSZA\]](#)

94. MS 107:158sk. [\[VISSZA\]](#)

95. MS 107:100. [\[VISSZA\]](#)

96. MS 107:205. [\[VISSZA\]](#)

97. MS 107:176. [\[VISSZA\]](#)

98. MS 107:206. [\[VISSZA\]](#)

99. MS 107:177. [\[VISSZA\]](#)

100. MS 108:61, vö. *Philosophische Bemerkungen* 12. §. - Wittgenstein 1930 végén állította össze a *Philosophische Bemerkungen* c. gépiratot - a "könyvet", melyre ebben az időben, naplóiban, utalni szokott volt. A későbbiekben az ilyen és ehhez hasonló utalások: "a könyv", "könyvem" - újra meg újra előfordulnak majd följegyzéseiben, rendre az éppen tervezett műre vonatkoztatva. A *Philosophische Bemerkungen* 1964-ben került először megjelentetésre, a Suhrkamp-féle *Schriften* 2. köteteként. [\[VISSZA\]](#)

101. MS 107:240, vö. *Philosophische Bemerkungen* 18. §. [\[VISSZA\]](#)
102. MS 108:169. [\[VISSZA\]](#)
103. MS 108:169. [\[VISSZA\]](#)
104. MS 108:170. [\[VISSZA\]](#)
105. MS 108:201. [\[VISSZA\]](#)
106. MS 108:216, 1930. júl. 19-i bejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
107. MS 108:216. [\[VISSZA\]](#)
108. MS 108:216. [\[VISSZA\]](#)
109. MS 108:267, júl. 29-i bejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
110. MS 108:279. [\[VISSZA\]](#)
111. MS 108:279, júl. 31-i bejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
112. MS 109:45sk., "elképzelés"-nek a német "Vorstellung"-ot fordítottam. [\[VISSZA\]](#)
113. MS 108:56. [\[VISSZA\]](#)
114. MS 108:265sk. [\[VISSZA\]](#)
115. MS 108:274. [\[VISSZA\]](#)
116. MS 108:275. [\[VISSZA\]](#)
117. MS 109:15, 1930. aug. 16-i bejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
118. MS 110:34. [\[VISSZA\]](#)
119. MS 109:246. [\[VISSZA\]](#)
120. MS 109:138, vö. *Zettel* 703. §. - G. E. M. Anscombe és G. H. von Wright 1967-ben jelentette meg - és látta el ezzel a címmel - a *Zettel* c. gyűjteményt. A gyűjtemény alapjául az a céduletömeg szolgált, melyet Wittgenstein külön dobozban (rajta a címke: "Zettel", vagyis *cédulák*) tartott, s láthatólag különlegesen fontosnak ítélte. A Suhrkamp-féle *Schriften*ben a *Zettel* az 5. kötetben (Frankfurt/M.: 1970) található. [\[VISSZA\]](#)
121. MS 109:224. [\[VISSZA\]](#)
122. MS 109:286. [\[VISSZA\]](#)
123. MS 109:225. [\[VISSZA\]](#)
124. MS 111:63. [\[VISSZA\]](#)
125. MS 109:298sk. [\[VISSZA\]](#)
126. MS 109:99. [\[VISSZA\]](#)
127. MS 109:171. [\[VISSZA\]](#)
128. MS 153a:59, a 110-es füzetbe 1931. júl. 6-án átvezetve. [\[VISSZA\]](#)

129. MS 109:196sk. [\[VISSZA\]](#)
130. MS 109:189. [\[VISSZA\]](#)
131. MS 110:277sk. [\[VISSZA\]](#)
132. MS 110:276. [\[VISSZA\]](#)
133. MS 110:173, 1931 márciusában vagy áprilisában fogalmazva. [\[VISSZA\]](#)
134. MS 109:78. [\[VISSZA\]](#)
135. MS 109:85. [\[VISSZA\]](#)
136. MS 109:229. [\[VISSZA\]](#)
137. MS 109:236. [\[VISSZA\]](#)
138. MS 109:281. [\[VISSZA\]](#)
139. MS 109:284. [\[VISSZA\]](#)
140. MS 109:292. [\[VISSZA\]](#)
141. MS 110:101, hasonlóan az 1931. jún. 23-i bejegyzés is, MS 110:208. [\[VISSZA\]](#)
142. MS 110:180. [\[VISSZA\]](#)
143. MS 110:188sk. [\[VISSZA\]](#)
144. MS 111:12. [\[VISSZA\]](#)
145. MS 111:15skk. [\[VISSZA\]](#)
146. MS 111:16sk. [\[VISSZA\]](#)
147. MS 111:17, idevág még különösen MS 111:79skk., ahol a "családi hasonlóság" későbbi fogalma - s csakhamar maga a kifejezés is - bevezetésre kerül. [\[VISSZA\]](#)
148. MS 109:67. [\[VISSZA\]](#)
149. A "verifikálni" kifejezés 1929/30-ban Wittgensteinnál ténylegesen abban a jelentésében szerepel, melyben a Bécsi Kör filozófusai - a logikai pozitivisták - azután híressé tették. Wittgenstein elméleti pályája valóban tartalmaz tehát egyfajta "pozitivisták közjátékot" (P. M. S. Hacker kifejezése, *Insight and Illusion* c. könyvében, Oxford University Press, 1972); ám különösen a *Gespräche (Schriften, 3. köt.)* tanulmányozása világossá teszi, hogy - mint már utaltunk rá - nem Wittgenstein került, átmenetileg, Schlickék befolyása alá, hanem ellenkezőleg: utóbbiak csupán érzékeny befogadói voltak Wittgenstein néhány pozitivisták irányú melléfogásának. [\[VISSZA\]](#)
150. Jellemző hely ilyen vonatkozásban: MS 109:81skk. [\[VISSZA\]](#)
151. MS 108:152. [\[VISSZA\]](#)
152. Klaus Epstein, *The Genesis of German Conservatism*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966. 13-16. o. [\[VISSZA\]](#)
153. Gerd-Klaus Kaltenbrunner, "Der schwierige Konservatismus". Az ugyanő által szerkesztett *Rekonstruktion des Konservatismus* c. kötetben, Freiburg i.B.: Rombach, 1972. 45. sk. o. [\[VISSZA\]](#)

154. Karl Mannheim, "Das konservative Denken". *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 57 (1927). 77. o. [\[VISSZA\]](#)

155. Uo., 84. o. [\[VISSZA\]](#)

156. Uo., 95. o. [\[VISSZA\]](#)

157. Uo., 98. o. [\[VISSZA\]](#)

158. Armin Mohler, *Die konservative Revolution in Deutschland 1918-1932*. Stuttgart: Friedrich Vorwerk Verlag, 1950. 163. o. [\[VISSZA\]](#)

159. Uo., 162. o. [\[VISSZA\]](#)

160. *Philosophische Untersuchungen* I. rész, 18. §. [\[VISSZA\]](#)

161. MS 110:201sk. [\[VISSZA\]](#)

162. Mint Wittgenstein néhány évvel később írja: "Nem neveznénk »számolás«-nak, ha az emberek *akárhogy* sorolnának fel számjegyeket; de persze ez nem egyszerű elnevezés kérdése. Mert hiszen az, amit »számolás«-nak nevezünk, életünk tevékenységeinek fontos része. ... Számolni (és ez azt jelenti: így számolni) annyit tesz, mint technikát alkalmazni, technikát, melynek naponta, életünk legkülönbébb intézményeiben szerepe van. És ezért tanulunk úgy számolni, ahogy tanulunk: vég nélküli gyakorlással, könyörtelen pontossággal; ezért készítenek kérlelhetetlenül arra, hogy az »egy«-re mindnyájan »kettő«-t, a »kettő«-re »három«-at mondjunk, és így tovább." (*Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*. Ludwig Wittgenstein, *Schriften*. 6. köt. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1974. 37. o.) A matematikai belátás, ill. tanulás ezen felfogása ugyanabban a pszichológiai szemléletben gyökerezik, mint Wittgenstein pedagógiai felfogása általában. Utóbbit jól példázza következő megjegyzése: "Ha azt mondd egy gyereknek, hogy NEM, olyan legyél, mint a fal, nem pedig mint egy ajtó." K. E. Tranøy, "Wittgenstein in Cambridge 1949-51. Some Personal Recollections". Az *Essays on Wittgenstein in Honour of G. H. von Wright* c., fentebb hivatkozott kötetben, 15. o. [\[VISSZA\]](#)

163. MS 110:273, vö. *Vermischte Bemerkungen* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1977) 30. o. - A *Vermischte Bemerkungen* c. válogatásban G. H. von Wright az 1929 utáni Wittgenstein vagy tizenháromezer oldalnyi kéziratos hagyatékából olyan megjegyzéseket emelt ki - olykor, sajnos, gondolati összefüggésükből is kiszakítván ezeket -, amelyeket a filozófus életérzése, világnézete, etikai-esztétikai beállítottsága illusztrálására különösen alkalmasnak vélt. [\[VISSZA\]](#)

164. MS 153:130, vö. *Vermischte Bemerkungen* 38. o. [\[VISSZA\]](#)

165. J. M. Keynes, *Two Memoirs*. London: Rupert Hart-Davis, 1949. 99. o. [\[VISSZA\]](#)

166. *Letters from Ludwig Wittgenstein*, 121. o. [\[VISSZA\]](#)

167. Az önéletrajz eredetileg a Schilpp által szerkesztett *Library of Living Philosophers* c. sorozat Carnap-kötetének élén jelent meg. Itt a K. T. Fann által összeállított *Wittgenstein: The Man and His Philosophy* c. kötet (New York: Dell, 1967) 35. oldaláról idézek. [\[VISSZA\]](#)

168. Fania Pascal, i. m., 25. o. [\[VISSZA\]](#)

169. Fania Pascal férje, az azóta elhunyt Roy Pascal professzor 1980-ban szíves volt néhány kérdésemre levélben válaszolni. Levelében azt írja, hogy szerinte "Wittgenstein, politikai gondolkodását tekintve, közelebb állt Grillparzerhoz, mint bármely modern gondolkodóhoz." [\[VISSZA\]](#)

170. J. P. Stern, "Das Wien Grillparzers". *Wort in der Zeit* 9/6 (1963), 47. o. [\[VISSZA\]](#)

171. *Letters to Russell, Keynes and Moore*, 97. o. [\[VISSZA\]](#)

172. *Letters from Ludwig Wittgenstein*, 88. o. [\[VISSZA\]](#)

173. *Über Gewissheit*, 493. §. [\[VISSZA\]](#)
174. Uo., 47., 664., 94. §. [\[VISSZA\]](#)
175. Uo., 312. §. [\[VISSZA\]](#)
176. *Gespräche (Schriften, 3. köt.)*, 115. o. [\[VISSZA\]](#)
177. Joseph Roth, "Grillparzer: Ein Porträt" (1937). A Joseph Roth, *Werke* 4. kötetében, Kiepenhauer & Witsch, é. n., 306. o. [\[VISSZA\]](#)
178. MS 107:184sk., vö. *Vermischte Bemerkungen* 14. o. [\[VISSZA\]](#)
179. MS 107:186. [\[VISSZA\]](#)
180. *Philosophische Bemerkungen*, 133. §. [\[VISSZA\]](#)
181. MS 153b:3, vö. *Vermischte Bemerkungen* 32. o. [\[VISSZA\]](#)
182. Grillparzer, id. kiad., I. szakasz, XII/1. köt., 86. o. [\[VISSZA\]](#)
183. MS 153b:6, vö. *Vermischte Bemerkungen* 41. o. [\[VISSZA\]](#)
184. Roth, i. m., 311.0. [\[VISSZA\]](#)
185. F. Stern, *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the Germanic Ideology*. Berkeley: University of California Press, 1961. XVI. o. [\[VISSZA\]](#)
186. A "konzervatív forradalom" teoretikusainak a nemzetiszocializmus gondolati előkészítésében játszott tagadhatatlan - ám nagyon is ellentmondásos, és végső soron elméletileg-gyakorlatilag önmegsemmisítő - szerepét kiválóan elemzi a fentebb említett Roy Pascal, "Revolutionary Conservatism: Moeller van den Bruck" c. tanulmányában (az E. Vermeil által szerkesztett *The Third Reich* [London: 1955] c. kötetben). Hangsúlyozandó viszont, hogy Wittgenstein maga, jóllehet antropológiájának újkonzervatív jellege kétségtelen, soha és semmilyen értelemben nem tartozott a jobboldali radikalizmus táborába. "Wittgenstein hitt a tekintélyelvű kormányzásban" - írja már idézett levelében Roy Pascal - "de azon az állásponton volt, hogy az igazi tekintély szellemi, s úgy vélte, hogy ilyen tekintélyt hiába keresünk a modern társadalomban." [\[VISSZA\]](#)
187. Klemens von Klemperer, *Germany's New Conservatism. Its History and Dilemma in the Twentieth Century*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1957. 125. és 118. skk. o. [\[VISSZA\]](#)
188. Thomas Mann, "Russische Anthologie". Újranyomtatva *Rede und Antwort. Gesammelte Abhandlungen und kleine Aufsätze* c. kötetében, Berlin: S. Fischer, 1925. 236. o. [\[VISSZA\]](#)
189. F. M. Dostojewski, *Die Dämonen*. München: R. Piper, 1921. XVIII. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
190. F. M. Dostojewski, *Die Brüder Karamasoff*. München: R. Piper, 1920. I. köt., XIV. o. [\[VISSZA\]](#)
191. MS 109:207, vö. *Vermischte Bemerkungen* 22. o. [\[VISSZA\]](#)
192. *Gespräche (Schriften, 3. köt.)*, 142. o. [\[VISSZA\]](#)
193. *Vermischte Bemerkungen*, 25. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
194. MS 110:257, 1931. júl. 2-i bejegyzés. Vö. "Bemerkungen über Frazers *The Golden Bough*", *Synthese* 17(1967), 241. o. - Wittgensteinnak Frazer *Az aranyág* c. könyvéhez írt megjegyzései - zömük 1931-ben fogalmazódott - a *Synthese*-ben megjelent közlés nyomán nagyrészt magyarul is olvashatók, a *Világosság* 1969. októberi *Mellékletében*; jelen megjegyzést ld. jelzett hely 25. oldalon. [\[VISSZA\]](#)

195. MS 110:184, jún. 20-i bejegyzés. [\[VISSZA\]](#)
196. MS 109:211. [\[VISSZA\]](#)
197. *Grimmsche Kinder- und Hausmärchen*. Sajtó alá rendezte Paul Ernst. Berlin: Propyläen-Verlag, é. n., III. köt., 273. és 308. o. [\[VISSZA\]](#)
198. Uo., 291. o. [\[VISSZA\]](#)
199. *Világosság*, jelzett hely, 23. o. [\[VISSZA\]](#)
200. I. m., 272. o. [\[VISSZA\]](#)
201. *Synthese*, jelzett hely, 246. o. [\[VISSZA\]](#)
202. I. m., 312. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
203. Drury, id. hely, 31. o. [\[VISSZA\]](#)
204. MS 155:31. [\[VISSZA\]](#)
205. *Letters from Ludwig Wittgenstein*, 65. o. [\[VISSZA\]](#)
206. Paul Ernst, "Was nun?". *Die Horen* 3/2 (1926/27). Újranyomtatva a K. A. Kutzbach által szerkesztett *Paul Ernst und Georg Lukács* c. kötetben, Emsdetten (Westf.): Verlag Lechte, 1974. Idézet innen, 190. o. [\[VISSZA\]](#)
207. Uo., 191. o. [\[VISSZA\]](#)
208. Uo. [\[VISSZA\]](#)
209. Uo., 193. o. [\[VISSZA\]](#)
210. Uo., 194. o. [\[VISSZA\]](#)
211. Uo., 198. o. [\[VISSZA\]](#)
212. Uo., 200. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
213. MS 109:205, vö. *Vermischte Bemerkungen*, 20. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
214. S. M. Bolkosky, *The Distorted Image. German Jewish Perceptions of Germans and Germany, 1918-1935*. New York: Elsevier, 1975. 49. o. [\[VISSZA\]](#)
215. Ernst Jünger, "Über Nationalismus und Judenfrage". *Süddeutsche Monatshefte* 27 (1930. szept), 842. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
216. Richard Wagner, *Gesammelte Schriften und Dichtungen in zehn Bänden*. Sajtó alá rendezte W. Golther. Berlin: Deutsches Verlagshaus Bong & Co., é. n., V. köt., 85. o. [\[VISSZA\]](#)
217. Uo., 70. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
218. Otto Weininger, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung*. 25., változatlan szövegű kiadás, Wien: Braumüller, 1923. 380. és 375. o. [\[VISSZA\]](#)
219. Hugo Bettauer, *Die Stadt ohne Juden. Ein Roman von Übermorgen*. Wien: R. Löwit, 1924. 9. o. [\[VISSZA\]](#)

220. Gershom Scholem tanulmánya a Nahum Goldmann és mások által írt *Deutsche und Juden* c. kötetben, edition suhrkamp 196. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1967. 27. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
221. G. L. Mosse, *Germans and Jews. The Right, the Left, and the Search for a "Third Force" in Pre-Nazi Germany*. London: 1971. 81. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
222. Bolkosky, i. m., 11. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
223. Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1919. II. köt. 398. o. [\[VISSZA\]](#)
224. Uo., I. köt, 45. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
225. *Vermischte Bemerkungen*, 12. o. [\[VISSZA\]](#)
226. MS 107:72. [\[VISSZA\]](#)
227. MS 107:120, vö. *Vermischte Bemerkungen* 13. o. [\[VISSZA\]](#)
228. Ld. *Vermischte Bemerkungen* 13. o. [\[VISSZA\]](#)
229. Uo., 37. o. [\[VISSZA\]](#)
230. Weininger, i. m. 372. o. [\[VISSZA\]](#)
231. Wagner, id. hely, 79. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
232. Uo., 81. o. [\[VISSZA\]](#)
233. MS 111:195sk., vö. *Vermischte Bemerkungen* 37. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
234. J. P. Hebel, *Werke*. Karlsruhe: 1847. III. köt., 207. o. [\[VISSZA\]](#)
235. Uo., 214. o. [\[VISSZA\]](#)
236. Idézi Martin Heidegger, *Hebel der Hausfreund*, Pfullingen: Neske, 1977, 18. o. [\[VISSZA\]](#)
237. Spengler, i. m. II. köt. 395. o. [\[VISSZA\]](#)
238. Uo., 396. o. [\[VISSZA\]](#)
239. Weininger, i. m. 362. o. [\[VISSZA\]](#)
240. MS 154:16, vö. *Vermischte Bemerkungen* 43. o. [\[VISSZA\]](#)
241. Ld. II. fejezet, 3-as jegyzet. [\[VISSZA\]](#)
242. MS 107:219-222. - Az álomban szereplő Ludwig Hänsellel Wittgenstein még az olasz hadifogságban kötött életre szóló barátságot. A puritán római katolikus Hänsel előbb tanítóként, majd bécsi gimnáziumi tanárként mindenekelőtt fiúnövendékeinek szexuális tisztaságát viselte a szívében, s *Die Jugend und die leibliche Liebe: Sexualpädagogische Betrachtungen* c. könyvecskéjében (Innsbruck: 1938) a maszturbáció és a homoszexualitás ellen prédikált. [\[VISSZA\]](#)
243. MS 109:206, vö. *Vermischte Bemerkungen* 21. o. [\[VISSZA\]](#)
244. MS 109:200-202. [\[VISSZA\]](#)
245. Ernest Renan, *Histoire du Peuple d'Israël*. 7. kiad., Paris: 1887. 1. köt., III. o. [\[VISSZA\]](#)

246. Uo., IV. o. [\[VISSZA\]](#)
247. Uo., VI. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
248. *Vermischte Bemerkungen*, 20-24. o. [\[VISSZA\]](#)
249. MS 110:5, vö. *Vermischte Bemerkungen* 24. o. [\[VISSZA\]](#)
250. MS 111:195 sk., vö. *Vermischte Bemerkungen* 37. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
251. MS 111:196-200. [\[VISSZA\]](#)
252. MS 153a:129, vö. *Vermischte Bemerkungen* 31. o. [\[VISSZA\]](#)
253. MS 153a:130, vö. *Vermischte Bemerkungen* 38. o. [\[VISSZA\]](#)
254. MS 153a:161. [\[VISSZA\]](#)
255. Carl Maria Kaufmann, "Katholizismus und Judentum". *Süddeutsche Monatshefte* 27 (1930. szept.), 835. o. [\[VISSZA\]](#)
256. Leo Baeck, "Die jüdische Religion in der Gegenwart". *Süddeutsche Monatshefte* 27 (1930. szept.), 831. sk. o. [\[VISSZA\]](#)
257. Walter Seitter, *Franz Grillparzers Philosophie*. München: 1968. 175. o. [\[VISSZA\]](#)
258. A *Big Typescript* (TS 213) máig kiadatlan; anyagát *részben* tükrözi a Rush Rhees által *Philosophische Grammatik* címmel megjelentetett összeállítás (*Schriften* 4. köt, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1969). Vö. Anthony Kenny, "From the Big Typescript to the Philosophical Grammar", az *Essays on Wittgenstein in Honour of G. H. von Wright* c. fentebb már többször idézett kötetben. [\[VISSZA\]](#)
259. Ludwig Wittgenstein, *The Blue and Brown Books*. Oxford: Basil Blackwell, 1958. 3. o. [\[VISSZA\]](#)
260. Uo., 5. o. [\[VISSZA\]](#)
261. Uo., 3. o. - A *Kék könyv*-vel egyidőben keletkezett az ún. "Sárga könyv": ez olyan följegyzésekből áll, melyeket Ambrose, Masterman és részben Skinner készített ama beszélgetések során, melyek a *Blue Book* diktálását kísérték. A "Sárga könyv" jórészt hozzáférhető a *Wittgenstein's Lectures: Cambridge, 1932-1935* c. kötetben, melyet Alice Ambrose és Margaret Macdonald jegyzeteiből Alice Ambrose rendezett sajtó alá (Oxford: Basil Blackwell, 1979). [\[VISSZA\]](#)
262. Engedélye nélküli másolatok viszont csakhamar felbukkantak, mint ahogyan a *Kék könyv* is hamarosan jóval több példányban létezett, mint amennyit - vagy két tucatot - Wittgenstein eredetileg készíttetett. Az 1930-as évek végére angolszász filozófiai körökben nem jelentett nehézséget a *Blue Book* vagy a *Brown Book* szövegéhez hozzájutni. Ld. Malcolm, i. m., 56. o. - A *Barna könyv* tollbamondása után, 1935 kora őszen, Wittgenstein rövid látogatást tett a Szovjetunióban. Látogatását nem pusztán turistaútnak szánta, hiszen a harmincas években, újra meg újra, a Szovjetunióban való letelepedés gondolatával foglalkozott. Ezt a körülményt, valamint azt, hogy a harmincas-negyvenes években Wittgenstein cambridge-i barátai között számos baloldali személyiség akadt, a szakirodalom olykor a kommunizmus iránti rokonszenv megnyilvánulásaként értékeli. Am könnyen meglehet, hogy Wittgensteint vonzotta egyes marxisták személyes integritása, miközben az övétől eltérő politikai nézetei voltak; és még akkor is, ha osztozott a burzsoá társadalommal szembeni megvetésükben - hiszen valóban ez volt a helyzet -, akkor is látnunk kell, hogy e megvetés háttere, Wittgenstein esetében, egyáltalán nem baloldali. Ha Wittgenstein korunkat sötét kornak tartja (ld. az alábbi idézendő 1938-as előszó-fogalmazványt), mércéül számára nem valamiféle jövőbeni társadalom képe szolgál; rokonszenvét a múlt patriarchális, tekintélyelvű társadalmi bírják; a Szovjetunióban pedig nem mást, mint Tolsztoj és Dosztojevszkij Oroszországát vágyott újrafelfedezni, jóllehet a szovjet élet puritanizmusa is, nyilvánvalóan, vonzerőt gyakorolt rá. Így értelmezhetjük a releváns helyet abban az ajánlólevélben, melyet J. M. Keynes Wittgenstein kérésére írt a londoni szovjet nagykövetnek. "

[Wittgenstein] majd elmondja Önnek" - fogalmazott Keynes az említett levélben -, "hogymilyen okok miatt szeretne Oroszországba menni. Nem tagja a Kommunista Pártnak, de erősen rokonszenvezik azzal az életmóddal, amelyet, véleménye szerint, az új orosz rendszer képvisel." (*Letten to Russell, Keynes and Moore*, 136. o.) Az ajánló sorokat Wittgenstein levélben kérte Keynestől; ez a levél 1935. júl. 6-án kelt. "Azt kellene mondanod az ajánlásban" - írja itt -, "hogym személyes barátod vagyok, és biztos vagyok abban, hogym semmilyen módon nem vagyok politikailag veszélyes (ha ti. *tényleg* ez a véleményed). ... Biztos vagyok abban, hogym részben megérted az okokat, amelyek arra készítetnek, hogym Oroszországba akarjak menni, és elismerem, hogym ezek részben rossz, sőt gyerekes okok, de az is igaz, hogym mindezek mögött mély, sőt jó okok is vannak." (Uo., 135. o.) [\[VISSZA\]](#)

263. Megjelent a *Schriften* 5. kötetében (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1970), *Eine Philosophische Betrachtung* cím alatt. [\[VISSZA\]](#)

264. Jelzett hely, 172. o. [\[VISSZA\]](#)

265. Uo., 201. sk. o. [\[VISSZA\]](#)

266. "Ez az egész »átdolgozási kísérlet« - *semmit sem ér*", MS 115:292. [\[VISSZA\]](#)

267. Ld. G. H. von Wright, "The Origin and Composition of Wittgenstein's *Investigations*". A C. G. Luckhardt által szerkesztett *Wittgenstein: Sources and Perspectives* c. kötetben, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1979. 139. o. [\[VISSZA\]](#)

268. Wittgenstein nyilván a *Big Typescript*ra céloz. [\[VISSZA\]](#)

269. TS 225:i-iv. [\[VISSZA\]](#)

270. A *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik* c. összeállítást Wittgenstein irodalmi hagyatékának örökösei - G. H. von Wright, R. Rhees és G. E. M. Anscombe - 1956-ban jelentették meg, német-angol kétnyelvű kiadásban. A Suhrkamp-féle *Schriften* 6. köteteként 1974-ben megjelent kiadás a korábbihoz képest lényeges javításokat és bővítéseket tartalmaz. A továbbiakban ebből a kiadásból idézünk. [\[VISSZA\]](#)

271. *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*, 92. o. [\[VISSZA\]](#)

272. Uo., 142. o. [\[VISSZA\]](#)

273. Uo., 80. sk. o. [\[VISSZA\]](#)

274. Uo., 195. o. [\[VISSZA\]](#)

275. Uo., 60. o. [\[VISSZA\]](#)

276. "A gondolatot, mely szerint a bizonyítás új fogalmat teremt, körülbelül így fejezhetnénk ki: A bizonyítást nem alapjai plusz a következtetési szabályok teszik ki; hanem a bizonyítás valamilyen *új* ház - jöllehet ennek és ennek a stílusnak példája. A bizonyítás *új* paradigma. - A fogalom, melyet a bizonyítás teremt, új következtetésfogalom is lehet például, a helyes következtetés új fogalma. Hogym azonban ezt *miért* ismerem el *helyes* következtetésnek, annak okai a bizonyításon kívül esnek. - A bizonyítás új fogalmat teremt - amennyiben új jelet teremt, vagy ő maga az új jel. Vagy - amennyiben a tételnek, melyet bizonyít, új helyet jelöl ki. (Hiszen a bizonyítás nem utazás, hanem maga az út.) ... Nem valami a bizonyítás mögött levő, hanem a bizonyítás bizonyít." Uo., 172. sk. o. [\[VISSZA\]](#)

277. Uo., 99. o. [\[VISSZA\]](#)

278. Uo. - Hogym a "matematikai felfedezéseket" helyénvalóbb volna találmányoknak nevezni, erre a gondolatra Wittgenstein gyakran visszatért, így 1939-es matematikai-filozófiai előadásában is. Ld. Ludwig Wittgenstein, *Vorlesungen über die Grundlagen der Mathematik: Cambridge, 1939*. R. G. Bosanquet, N. Malcolm, R. Rhees és Y. Smythies jegyzeteiből sajtó alá rendezte C. Diamond. Németre

fordította Joachim Schulte. A Suhrkamp-féle *Schriften* 7. kötete, Frankfurt/M.: 1978. 96. o. (Az előadások eredetileg angolul jelentek meg, 1976-ban, a Cornell University Pressnél.) [\[VISSZA\]](#)

279. *Wittgenstein's Lectures: Cambridge, 1932-1935*, 38. o. [\[VISSZA\]](#)

280. Uo., 36. o. [\[VISSZA\]](#)

281. Uo. [\[VISSZA\]](#)

282. R. Haller, "Tradition und die ästhetische Theorie bei Ludwig Wittgenstein". Előadás, elhangzott a Toruń-i Egyetemen, 1982 októberében. Megjelenés alatt. [\[VISSZA\]](#)

283. Ld. Wittgenstein, *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Yorick Smythies, Rush Rhees és James Taylor jegyzetei alapján sajtó alá rendezte Cyril Barrett. Berkeley: University of California Press, 1967. [\[VISSZA\]](#)

284. Jelzett hely, 1. o. [\[VISSZA\]](#)

285. Uo., 2. o. [\[VISSZA\]](#)

286. Uo., 5. o. [\[VISSZA\]](#)

287. Uo., 6. o. [\[VISSZA\]](#)

288. Uo., 8. és 11. o. [\[VISSZA\]](#)

289. Ld. a 116-os jegyzetben megadott tanulmányát. [\[VISSZA\]](#)

290. A *Philosophische Untersuchungen* I. és II. része, egy kötetben, két évvel Wittgenstein halála után - tehát 1953-ban - jelent meg először, német-angol kétnyelvű kiadásban, az oxfordi Basil Blackwell vállalatnál. Az első rész 693 számozott paragrafusból áll, a második rész hosszabb alfejezetekre tagolódik. Az első részt, a szokásos módon, paragrafusszámok szerint idézem. [\[VISSZA\]](#)

291. *Philosophische Untersuchungen*, 1. §. [\[VISSZA\]](#)

292. Ld. uo., 7. §. [\[VISSZA\]](#)

293. Uo., 23. és 19. §. [\[VISSZA\]](#)

294. Uo., 66. §. [\[VISSZA\]](#)

295. Uo., 47. §. [\[VISSZA\]](#)

296. Uo., 104. §. [\[VISSZA\]](#)

297. TS 213:423. [\[VISSZA\]](#)

298. *Philosophische Untersuchungen*, 38. §. [\[VISSZA\]](#)

299. Uo., 109. §. [\[VISSZA\]](#)

300. Uo., 133. §. [\[VISSZA\]](#)

301. Uo., 255. §. [\[VISSZA\]](#)

302. Vö. uo. 432. §. [\[VISSZA\]](#)

303. Uo., 138. sk. §. [\[VISSZA\]](#)

304. Uo., 329. §. [\[VISSZA\]](#)

305. Vö. uo. 330. §. [\[VISSZA\]](#)

306. Uo., 339. §. [\[VISSZA\]](#)

307. Uo., 433. §. [\[VISSZA\]](#)

308. Uo., 85. §. [\[VISSZA\]](#)

309. Uo., 198. sk. §. - Vö. még: "Paradoxonunk ez volt: a szabály a cselekvési módot nem tudja meghatározni, mivel minden cselekvési mód összhangba hozható a szabállyal. A válasz így szólt: ha összhangba hozható, akkor ellentmondásba is. Ezért nincsen itt sem összhang, sem ellentmondás. - Hogy itt félreértésről kell beszélnünk, megmutatkozik már abban, hogy a gondolatmenet során értelmezést értelmezés mögé helyezünk; mintha mindegyikük legalább egyetlen pillanatra megnyugtatta minket, addig, amíg az újabb értelmezésre nem gondolunk, mely emez mögött fekszik. Megmutatkozik itt ti., hogy létezik a szabály olyan fölfogása, mely *nem értelmezés*; hanem esetről esetre az alkalmazásban fejeződik ki, abban, amit »a szabály szerinti« és »a szabállyal szembeni« cselekvésnek nevezünk. - Ezért hajlunk arra, hogy mondjuk: a szabályok alapján történő viselkedés voltaképpen mindig értelmezés. »Értelmezés«-nek azonban csak azt szabadna neveznünk, amikor a szabály valamely kifejezését másikkal helyettesítjük. - S ezért: »a szabályt követni« nem más, mint egyfajta gyakorlat. S azt *hinni*, hogy a szabályt követjük, nem annyi, mint: a szabályt követni. És ezért nem lehet a szabályt »privátim« követni, mert hiszen akkor az, amikor a szabályt követni véljük, ugyanaz volna, mint amikor a szabályt követjük." Uo., 201. sk. §. [\[VISSZA\]](#)

310. Uo., 206. §. [\[VISSZA\]](#)

311. Uo., 239-242. és 381. §. [\[VISSZA\]](#)

312. Uo., 579. §. [\[VISSZA\]](#)

313. Uo., 581. §. [\[VISSZA\]](#)

314. Vö. uo. 584. §. [\[VISSZA\]](#)

315. Vö. pl. uo. 156. és 692. §. [\[VISSZA\]](#)

316. Ludwig Wittgenstein, *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie / Remarks on the Philosophy of Psychology*. Kétnyelvű kiadás. Oxford: Basil Blackwell, 1980.1. köt., 1. §. [\[VISSZA\]](#)

317. Uo. [\[VISSZA\]](#)

318. Uo., 27. §. [\[VISSZA\]](#)

319. Uo., 33. §. [\[VISSZA\]](#)

320. Uo., 966. §. [\[VISSZA\]](#)

321. Uo., II. köt. 474. §. [\[VISSZA\]](#)

322. Uo., I. köt. 531. §. [\[VISSZA\]](#)

323. Vö. pl. *Philosophische Untersuchungen*, 534-539. §. [\[VISSZA\]](#)

324. *Personal Recollections*, id. kiad., 173. o. [\[VISSZA\]](#)

325. *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie*, I. köt., 1. §. [\[VISSZA\]](#)

326. Uo., 872. §. [\[VISSZA\]](#)

327. Uo., 125. §., vö. még 1128. sk. §. [\[VISSZA\]](#)
328. Uo., II. köt. 538. §. [\[VISSZA\]](#)
329. Uo., 478. §. [\[VISSZA\]](#)
330. Vö. uo. I. köt. 344. és 1064. §. [\[VISSZA\]](#)
331. Uo., 175. §. [\[VISSZA\]](#)
332. Uo., 206. §. [\[VISSZA\]](#)
333. Uo., 232. §. [\[VISSZA\]](#)
334. Vö. Uo. 192. §. [\[VISSZA\]](#)
335. Vö. uo. 242. §. [\[VISSZA\]](#)
336. Uo., 239. §. [\[VISSZA\]](#)
337. Uo. II. köt. 150. sk., 16., 341. skk. és 632. §. [\[VISSZA\]](#)
338. Ludwig Wittgenstein, *Über Gewissheit / On Certainty*. Oxford: Basil Blackwell, 1969. 132. §. [\[VISSZA\]](#)
339. Uo., 115. §. [\[VISSZA\]](#)
340. Uo., 105. §. [\[VISSZA\]](#)
341. Uo., 279. §. [\[VISSZA\]](#)
342. Uo., 298. §. [\[VISSZA\]](#)
343. Uo., 358. sk. és 475. §. [\[VISSZA\]](#)
344. Zettel, 393. §. [\[VISSZA\]](#)
345. *Philosophische Untersuchungen*, 143. §. [\[VISSZA\]](#)
346. Vö. *Über Gewissheit* 217. §. [\[VISSZA\]](#)
347. Zettel, 372. és 371. §. [\[VISSZA\]](#)
348. *Eine Philosophische Betrachtung*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1970 (*Schriften*, 5. köt.). 137. o. [\[VISSZA\]](#)
349. Uo. [\[VISSZA\]](#)
350. Malcolm, i. m. 100. o. [\[VISSZA\]](#)
351. *Personal Recollections*, id. kiad., 184. o. [\[VISSZA\]](#)